

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

HASAN HÜSEYİN GÜNEŞ

HALİFE EL-ME'MUN DÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ. DR. HÜSEYİN ÇINAR**

KIRIKKALE-2009

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
TUTANAK.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ÖNSÖZ.....	X
KULLANILAN KAYNAKLAR.....	XII
GİRİŞ.....	XIV
I. BÖLÜM: ABDULLAH ME’MUN’UN VELİAHT VE HALİFE TAYİNİ.....	16-37
1. ABDULLAH ME’MUN’UN DOĞUMU VE VELİAHTLIĞA KADARKİ HAYATI.....	16
2. ABDULLAH ME’MUN VE MUHAMMED EMİN’İN HARUN REŞİD TARAFINDAN VELİAHT TAYİN EDİLMELERİ.....	17
3. KARDEŞLER ARASINDAKİ MÜCADELENİN GÜN YÜZÜNE ÇIKMASI VE ABDULLAH ME’MUN’UN HALİFE OLMASI.....	25
4. BAĞDAT’IN KUŞATILMASI VE MUHAMMED EMİN’İN ÖLDÜRÜLMESİ.....	35
II. BÖLÜM: ABDULLAH ME’MUN DÖNEMİ İÇ VE DIŞ SİYASİ OLAYLARI.....	38-59
1. MERKEZİ OTORİTEYE KARŞI MEYDANA GELEN İSYANLAR.....	38
1.1. Nasr bin Şebes İsyanı.....	38
1.2. Bağdat’ta Karışıklıklar ve Merkezi Otoritenin Zayıflaması.....	39

1.3. Bağdat'ta Fâsıklar Hareketi ve Abdullah Me'mun'un Hal'i Sonrasında Gelişen Olaylar.....	41
2. ALİOĞULLARININ GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İSYANLAR.....	46
2.1. Muhammed bin İbrahim (İbni Tabataba) İsyanı.....	46
2.2. Muhammed bin Cafer İsyanı.....	49
3. MERKEZİ İDARENİN ZAAFINDAN KAYNAKLANAN DİĞER İSYANLAR.....	52
3.1. Babek İsyanı.....	52
3.2. Zutt İsyanı.....	54
3.3. Mısır'da Baş Gösteren İsyanlar.....	55
4. ABDULLAH ME'MUN DÖNEMİ DIŞ SİYASETİ.....	57
III. BÖLÜM: ABDULLAH ME'MUN VE ALİ BİN MUSA RIZA.....	60-82
1. VELİAHTLIK MESELESİ.....	65
2. ALİ BİN MUSA RIZA'NIN VELİAHTLIĞI KABULÜ.....	67
3. ABDULLAH ME'MUN'UN ALİ BİN MUSA RIZA'YI VELİAHT ATAMADAKİ HEDEFİ.....	74
4. ALİ BİN MUSA RIZA'NIN ABDULLAH ME'MUN'A KARŞI TUTUMU.....	76
5. ABDULLAH ME'MUN VE ALİ BİN MUSA RIZA ARASINDA ORTAYA ÇIKAN İHTİLAF.....	77
6. ALİ BİN MUSA RIZA'NIN ÖLÜMÜ.....	79
IV. BÖLÜM: ABDULLAH ME'MUN DÖNEMİNDE KÜLTÜREL VE İLMÎ FAALİYETLER.....	83-97
1. ABDULLAH ME'MUN'UN İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	83
2. İLMÎ TARTIŞMA MECLİSLERİ.....	84
3. TERCÜME FAALİYETLERİ.....	86

4. ABDULLAH ME'MUN'UN TERCÜME FAALİYETLERİNİ YENİDEN CANLANDIRMASI.....	87
5. BEYTÜ'L-HİKME.....	91
6. DİĞER İLMÎ FAALİYETLER.....	92
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	97

ÖZET

Halife Abdullah el-Me'mun, Harun Reşid'in veliaht olarak atadığı kardeşi Muhammed Emin'e karşı mücadele vererek hilafeti ve Abbasî Devleti yönetimini ele geçirmiştir. Sonrasında devletin iç işlerine yönelerek karışıklıkları ortadan kaldırmış ve merkezi otoriteye karşı başlatılan isyanları bastırmıştır. Ayaklanmalara karşı kimi zaman askeri yöntemlere başvuran Abdullah Me'mun, kimi zaman da -Ali bin Musa'yı veliaht atamasında görüldüğü gibi- diplomatik yolları denemiştir. İlmî çalışmalara da önem veren Abdullah Me'mun'un bu çabaları, Abbasî merkezi otoritesini güçlendirmiştir.

ABSTRACT

The Caliph Abdullah al-Ma'mun fought against his brother Muhammed Amin who had been assigned as heir apparent by Harun Rashid and obtained the administration of the Abbasids State. Then, he started to concern with the internal affairs to finish all of the chaos by stopping the revolts against the central authority. Sometimes he applied military and sometimes diplomacy as we see in his practice of constitution of Ali bin Musa his successor. Also we see Ma'mun as the patron of scientific activities. Abdullah Ma'mun gave importance to develop science and technology to empower central authority of Abbasids.

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “ Halife el-Me'mun ” adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmamaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

01.06.2009

Hasan Hüseyin GÜNEŞ

İmza

ÇORUM

KISALTMALAR

a.g.e :	Adı Geçen Eser
a.g.m. :	Adı Geçen Makale
Bağdadî :	<i>Târihu Bağdad</i>
bkz. :	Bakınız
br.	Birim
c. :	Cilt
çev.:	Çeviren
DİA :	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dımaşkî :	<i>Şuzurâtu 'z-Zeheb fî-Ahbâri Men Zeheb</i>
Ebu'l-Ferec :	<i>el-Muntazam fî Târihi 'l-Mulûk ve 'l-Umem</i>
Ebu'l-Ferec İsfahanî :	<i>Mekâtîlu 't-Tâlibiyyîn</i>
h.	Hicrî
Haddara :	<i>el-Me'mun Halifetu 'l-Âlim</i>
haz.	Yayına Hazırlayan
İ.A :	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İbnu'l-Esir :	<i>el-Kâmil fî 't-Târih</i>
İbni Haldun :	<i>Mukaddime</i>
İbni Halikan :	<i>Vefeyâtü 'l-A'yân ve Enbâu 'z-Zemân</i>
İbnü'l-Kesir :	<i>el-Bidâye ve 'n-Nihâye</i>
İbnü'n-Nedim :	<i>el-Fihrist</i>

İrbilî :	<i>Keşfu 'l-Gumme fî Marifeti 'l-Eimme</i>
Kalkaşandî :	<i>Meâsiru 'l-Înâfe fî-Me'âlîmi 'l-Hilâfe</i>
Kannevî :	<i>Ebcedu 'l-Ulûm ve 'l-Veşîyyu 'l-Merkûm fî Beyâni Ahvâli 'l-Ulûm</i>
Kazvînî :	<i>et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn</i>
Kummî :	<i>Munteha 'l-Âmâl fî Tevârîhi 'n-Nebîyyi ve 'l-Âl</i>
m.	Miladî.
Nizamülmülk :	<i>Siyâsetnâme</i>
S.:	Sayı
s. :	Sayfa
Suyûtî :	<i>Târihu 'l-Hulefâ</i>
Şeyh Saduk :	<i>İmam Rıza 'dan Hadis Pınarı</i>
Taberî :	<i>Târihu 'l-Umem ve 'l-Mülûk</i>
Tağriberdî :	<i>en-Nucûmu 'z-Zâhire fî-Ahbâri Misr ve 'l-Kâhire</i>
ö.	Ölüm
Yakubî :	<i>Târihu 'l-Yakubî</i>
Yay. :	Yayını, Yayınları
Zehebî :	<i>Siyeru A 'lamu 'n-Nubelâ</i>

ÖNSÖZ

Tarih de diğer bilimler gibi kendine has bir metodolojiye sahiptir. Bu metod göz ardı edildiği takdirde bahsedilen şey, belki “tarih”ten bir şeydir; ama tarihin ilmî yönünü yansıtmaz. Bu, bahsedilen metodolojiyi ne kadar etkiler bilinmez. Ama hiç kuşkusuz öncekilerin bizden farklı olmadığını bilip araştırmayı bu gerçekle yürütmeye çabalamak, kastedilen ilmî hedefi zedelememelidir.

Araştırmamız, her ne kadar Abdullah el-Me'mun¹ döneminin siyasi ve kültürel faaliyetlerini kapsıyor olsa da, konu ile ilgili her mevzunu ele aldığı iddiasında değil. Okuyucu, böyle bir durumla karşılaştığında şunu bilmelidir: teorik olarak konu çalışmanın başlığı altında değerlendirilebilecekken buraya alınmamışsa, bunun nedeni maksadın aşılması korkusudur. Zira araştırmacı, ortaya koymaya çalıştığı bu çalışmada kapsamdan çok aşağıda açıklayacağı amacı göz önünde tutmuştur.

Bahsedilen amaç şudur: Bu araştırmaya, araştırmamızın başlığı altına girebilecek her mevzunun değerlendirilmeyeceği/değerlendirilemeyeceği bilinerek başlandı. Bu sebeple başlıca gaye, kaynak kullanımında becerinin arttırılmasıdır. Bu becerinin başlıca unsurunu, Klasik Arap kaynakları kullanılarak, dillerinin ve olaylara yaklaşımlarının anlaşılmasına çalışılması oluşturmuştur.

Bu nedenle, ortaya çıkan çalışmanın, aysbergin görünen yüzü olduğunu söylemek, çalışmanın hedefini ortaya koymak bakımından yerinde bir deyimdir. Araştırmamızın bu zaviyeden bakılarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek yerinde olacaktır.

İlmî çalışmalar çoğu zaman çalışmayı yapanın gayretinden çok daha fazlasını gerektirir. Kişi ilim yolunda emekleyen biriye bu kaçınılmazdır. Bu bağlamda, hazırlık aşamasından bitimine kadar tek kişilik gayret ürünü *imiş* gibi görünen Yüksek Lisans çalışmamın görünmez kahramanlarına burada ayrıca teşekkür etmek isterim:

Özellikle tez konumu seçmem hususunda görüşme talebimi reddetmeyen ve konuyu belirlememde bana yardım eden Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak Hocama; tezimin

¹ Okumayı kolaylaştırmak için bundan böyle Me'mun isminde harf-i tarif kullanılmayacaktır.

her aşamasında ilgisi ve desteğiyle yanımda olan ve yardımını benden asla esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Hüseyin Çınar'a; kaynaklara ulaşmamda çok yardımını gördüğüm hocam Yrd. Doç Dr. Muhammet Hekimoğlu'na; "Adı tezdir ama ciddiyetle çalışmadın mı tez bitmez" gibi sözlerini hep hatırladığım, lisans günlerimden itibaren üzerimde çok emeği olan hocam Prof. Dr. Ahmet Nezihi Turan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin bitim aşamasına dek umutsuzluğa kapıldığım her günümde benden desteğini esirgemeyen eşim Gülcan Avşin Güneş'e teşekkür etmek benim için minnettarlığın ötesindedir.

Tüm bunların yanında adını zikredemediğim veya unuttuğum diğer görünmez kahramanlarıma ise aflatlarına sığınarak ayrı ayrı teşekkür ederim.

01.06.2009

Hasan Hüseyin Güneş
ÇORUM

KULLANILAN KAYNAKLAR

Araştırmamızda özellikle Arapça kaynaklara başvurulmuştur: Bunların başında Taberî'nin (ö. 310/922) *Târihu Umem ve'l-Mülûk* adlı eseri gelmektedir.² Bu eser, çalışmanın birinci bölümünde verilmeye çalışılan Emin ve Me'mun arasındaki mücadeleyi diğer kaynaklara nazaran daha kapsamlı ele almıştır. Bunun yanında Me'mun dönemi siyasi olaylarını da diğer kaynaklara kıyasla daha teferruatlı ele aldığı görülmektedir. Taberî tarihinin bu çalışmaya temel kaynak teşkil etmesinin nedeni kaynağın bu özellikleridir.

Kullanılan bir diğer kaynak ise Yakubî (ö. 292/304)'nin kaleme aldığı *Târihu'l-Yakubî* eseridir.³ Tamamen Taberî'ye bağlı rivayetleri kontrol etme imkânı vermesi eseri önemli kılmaktadır.

Bunların yanından Alioğullarının isyanları hususunda bilgi veren Ebu'l-Ferec İsfahanî (ö. 356/967)'den istifade edilmiştir. Zira Me'mun döneminde Alioğullarının isyanları hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan rivayetlere bu kaynakta rastlanılmıştır.⁴

İbnü'l-Kesir'in(ö.703/ 1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı çalışması Taberî haricinde Sem'anî'nin *Kitâbu'l-Ensâb*'ından ve diğer bazı kaynaklardan istifade etmiş olması bakımından mühimdir.⁵

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih* çalışmasında⁶ Taberî'nin malzemesini diğer muhtasar tarih çalışmaları gibi kullanmıştır. Ancak onun bu çalışmalardan farkı Taberî'nin eserine yaptığı müdahalelerdir. Muhtelif haberleri uyumlu hale getirmeye çalışmış ve boşlukları başka kaynaklar ile doldurmaya çalışmıştır.

² Muhammed bin Cerir et-Taberî Ebu Cafer, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1407.

³ Ahmed bin Ebi Yakub bin el-Abbasi, *Târihu'l-Yakubî*, Dâru Sadir, Beyrut, tarihsiz.

⁴ Ebu'l-Ferec İsfahanî, *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn*, İntişârâtu eş-Şerifu'r-Radi, Kum, 1426.

⁵ İsmail bin Ömer bin Kesir el-Karşi Ebu'l-Fida, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, tarihsiz.

⁶ İzzeddin Ebu'l-Hasen İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, Dâru'l Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

Kullanılan diğerk kaynaklar ise, Abdullah Me'mun ve Ali bin Musa Rıza arasında gerçekteşen veliahtlık meselesine dair yukarıda zikredilen kaynakların hiçbirinde bulunmayan ayrıntılı rivayetler ihtiva eden Şia kaynaklarıdır. Bunlar; Şeyh Saduk,⁷ İrbilî,⁸ ve Şeyh Abbas Kummî'nin⁹ eserleridir.

Ayrıca Muhammed Sıdık el-Hasan Han el-Kennevcî'nin telif ettiğı eser Me'mun dönemi ilmî faaliyetleri hakkında aydınlatıcı bilgiler ihtiva ettiğinden ve bunun yanı sıra bilginlerin hayatlarından da bahsettiğinden çalışmamıza kaynak olmuştur.¹⁰

Son olarak çalışmamızda, günümüzde yapılmış eserlerden de istifa edilmiştir. Bunların başında Abdullah Me'mun hakkında yapılmış olan, Nahide Bozkurt'un¹¹ ve Muhammed Mustafa Haddara'nın¹² çalışmaları gelmektedir. Bu eserlerin dışında konunun muhteviyatı çerçevesinde Milli Eğitim ve Diyanet İslam Ansiklopedilerindeki ilgili maddelerden ve diğerk çalışmalardan da yararlanılmıştır.

⁷ Şeyh Saduk İbni Babaveyh, *İmam Rıza'dan Hadis Pınarı*, Ferec Yay., İstanbul, 2002.

⁸ Ebilhasen Ali bin İsa Ebilfeth el-İrbilî, *Keşfu'l-Gumme fî Marifeti'l-Eimme*, Darul Ezva, Beyrut, tarihsiz.

⁹ Şeyh Abbas Kummî, *Munteha'l-Âmâl fî Tevârîhi'n-Nebiyi ve'l-Âl*, Dârul İslamiyye, Beyrut, 1994.

¹⁰ Muhammed Sıdık bin Hasan el-Kannevcî, *Ebcedu'l-Ulûm ve'l-Veşiyu'l-Merkûm fî Beyâni Ahvâli'l-Ulûm*, haz. Abdülvebbar Zekar, Darul Kutubul İlmîyye, Beyrut, 1978.

¹¹ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

¹² Muhammed Mustafa Haddara, *el-Me'mun Halifetu'l-Âlim*, Daru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, İskenderiyye, tarihsiz.

GİRİŞ

Hız. Peygamberin vefatıyla başlayan Hulefâ-i Râşidîn Dönemi (632–661), Hız. Ali'nin 7 Ramazan 40/14 Ocak 661 tarihinde öldürülmesiyle sona ermiştir. Akabinde halife olarak seçilen Hız. Hasan durumu gözden geçirdikten sonra bazı şartlarla hilafetten feragat etmiştir. Hız. Hasan'ın altı ay süren hilafeti sonrasında İslam tarihinde ilk kez hilafetin saltanata dönüştüğü yeni bir evre başlamıştır.¹³

Muaviye bin Ebi Süfyan'ın 41/661 yılında başına geçtiği Emevî Devleti, 132/750 yılında peygamberin amcası Abbas'ın soyundan gelenlerin başlattığı isyan neticesinde yıkılarak, Abbasî Devleti adıyla anılan yeni bir devlet kurulmuştur.¹⁴

Abbasîlerin ilk halifesi Ebu'l-Abbas Saffah'tır (132–136/749–754).¹⁵ Ebu'l-Abbas Saffah hilafet merkezi olarak Suriye yerine Irak'ı tercih etti. İlk faaliyeti Emevîlerden intikam almak oldu. Her ne kadar bu durum Emevîleri destekleyen bazı çevrelerin isyanına sebep olmuşsa da bu isyanlar kısa sürede bastırılmıştır.¹⁶

Enbar şehrinde 136/754 yılında ölen Ebu'l-Abbas Saffah'ın yerine, Abbasî Devleti'nin gerçek anlamdaki kurucusu kabul edilen, devletin gelişmesine büyük katkı sağlayan kardeşi Ebu Cafer Mansur (136–158/754–775) geçmiştir. Ebu Cafer Mansur, Abbasîlerin iktidara gelmelerine büyük katkı sağlayan Ebu Müslim Horasani'nin kazandığı kuvvet ve itibardan çekindiğinden onu öldürtmüştür. Hilafette hak iddiasında bulunan Alioğullarının (Âl-i Ali/Ali Ailesi) gerçekleştirdiği isyanları bastırmıştır. Selefî tarafından veliaht olarak tayin edilen İsa bin Musa'yı azledip oğlu Mehdi'yi veliaht tayin etmiştir.¹⁷

Bağdat'ı kurup burayı devlet idaresinin merkezi haline getiren Ebu Cafer Mansur'un 6 Zilhicce 158/7 Ekim 775 tarihinde ölümüyle, yerine Ebu Abdullah Mehdi

¹³ A.Engin Bekaç, "Emeviler", *DİA*, XI, s.88; Muhammed Hudari, "Hülefâ-i Râşidîn Devri", ed. Kenan Seyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, Çağ Yay., İstanbul, 1986, s. 27-268.

¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, I, s. 32-34; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1991, s. 43.

¹⁵ "Saffah" kan dökücü anlamına gelmektedir. Bu lakabı Ebu'l-Abbas hilafete gelişinin akabinde, kendi kendine vermiştir.

¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", s. 34; Bozkurt, s. 17–28.

¹⁷ Nahide Bozkurt, "Mansur" *DİA*, XXVIII, s. 5.

(158–169/775–785) geçmiştir. Mescidü'l-Haram'ı genişletip, hac yolunda konaklama yerleri inşa ettiren Ebu Abdullah Mehdi zamanında Horasan'da çeşitli isyanlar baş göstermiştir. Eski İran dinlerini canlandırmaya yönelik bu ayaklanmalar bastırılmıştır. Ebu Abdullah Mehdi, kendinden sonra olmak üzere, önce oğlu Hâdi'yi ve ondan sonra da diğer oğlu Harun er-Reşid'i halef göstermiştir.¹⁸ Ebu Abdullah Mehdi'nin 22 Muharrem 169/5 Ağustos 785 tarihindeki ölümüyle tahta ilk halef Hadi geçmiştir. 170/786 yılında Hadi de ölünce bu kez ikinci halef Harun Reşid, Abbasî yönetiminde idareyi ele almıştır.¹⁹

Bu dönemde devletin birçok yerinde isyanlar baş göstermiştir. 176–177/792–793 yılında Suriye'de, Kaysîlerle Yemenliler arasında vuku bulan çatışmalar ordu gönderilerek bastırılmıştır. Aynı yıl Deylem'de Alioğullarından Yahya bin Abdullah isyan etmiştir. Alioğulları tarafından gerçekleştirilen bir diğer isyan ise İdris bin Abdullah tarafından başlatılmıştır. Bu şahıs, 172/788'de Kuzey Afrika'ya gidip bağımsızlığını ilan etmiş ve “İdrisîler Devleti” olarak bilinen devleti kurmuştur.²⁰

Emevîlerin son Horasan valisi Nasr bin Seyyar da 191/806–807 yılında isyan etmiştir. Bu isyanı bastırmak için yola koyulan Harun Reşid, yolda ölmüştür. Babası gibi o da taht için ilk zamanlar iki aday bırakmış daha sonra oğullarından Kasım'ı da veliahtlar arasına katmıştır. Muhammed Emin, Me'mun'dan yaşça küçük olmasına rağmen ilk veliaht tayin edildi; ağabeyi olmasına rağmen ikinci veliaht tayin edilen Abdullah Me'mun'du. Kasım ise üçüncü veliaht olarak atanmıştı.²¹

Abdullah Me'mun, yönetimi tam anlamıyla ele geçirene dek sabırla, kardeşiyle iyi geçiniyor gibi davranmış ve sonra ise fırsat oluştuğunda yönetimi ele geçirmek için mücadele etmekten geri kalmamıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla üçüncü veliaht Kasım'ın ise ağabeyleri arasından vuku bulan taht mücadelesinde hiçbir fonksiyonu olmamış gibidir. Bununla birlikte valiahtlığını kaybetmiştir ve yönetimde söz sahibi olamamıştır.

¹⁸ Bozkurt, s.19.

¹⁹ Nahide Bozkurt, “Mehdi Billah”, *DİA*, XXVIII, s. 377–379.

²⁰ Nahide Bozkurt, “Harunreşid”, *DİA*, XVI, s. 259.

²¹ Harun Reşid'in on beş oğlu bulunmaktaydı. Ancak sadece yukarıda sayılan üç isim veliaht olmuştur. Oğulları şunlardır: 1) Muhammed Emin 2) Abdullah Me'mun 3) Mutasım 4) Cafer 5) Salih 6) Kasım 7) Ali 8) Ebu İsa Muhammed 9) Ebu Yakub Muhammed 10) Ebu Abbas Süleyman Muhammed 11) Ebu Muhammed 12) Ebu Süleyman Muhammed 13) Ebu Ali Muhammed 14) Ebu Ahmed Muhammed 15) Ebu Eyyüb Muhammed. Bkz. Yılmaz Öztuna *Devletler ve Hanedanlar; İslam Devletleri*, I, Kültür ve Turuzim Bakanlığı Yay., s. 121.

I. BÖLÜM

ABDULLAH ME'MUN'UN VELİAHT VE HALİFE TAYİNİ

1. ABDULLAH ME'MUN'UN DOĞUMUNDAN VELİAHTLIĞINA KADARKİ HAYATI

Abbasî halifelerinin yedincisi olan Abdullah Me'mun,¹ babası Harun Reşid'in halife olduğu 15 Rebülevvel 170/14 Eylül 786 tarihinde dünyaya gelmiştir. Annesi İran asıllı Meracil'dir. Abdullah Me'mun'un şeceresi şu şekildedir: Abdullah bin Harun er-Reşid bin Muhammed el-Mehdi bin Abdullah el-Mansur bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas bin Abdülmüttalib.....²

Halife Harun Reşid'in en büyük oğlu olan Abdullah Me'mun, kaynakların belirttiğine göre orta boylu, dar alınlı, ince ve uzun sakallı ve iri gözlüdür. Babasının gözetimi altında küçük yaştan itibaren sarayda özel hocalar tarafından çeşitli dallarda eğitime başlamıştır. Hocaları arasında; Huşeym bin Bişr, Abbad bin Avvam, Yusuf bin Atiyye, Ebu Muaviye ed-Darir, İsmail bin Uleyye, Haccac el-A'ver sayılabilir. Bir diğer hocası ise hilafetinin ilk veziri olacak olan Fazl bin Sehl'dir.³

Anlaşılacağı üzere o zamanın adetleri üzere Abdullah Me'mun da gerekli tahsili yapmıştır. Saray hocalarının devrin en iyi hocaları arasından seçilmesi hiç şüphesiz onun eğitim-öğretimin kalitesinin artmasına neden olmuştur. Bunun yanında Abdullah

¹ Abdullah Me'mun dönemi için bkz. Nahide Bozkurt, "Me'mun", *DİA*, XXIX, s. 101-104.

² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 23.

³ *A.g.e.*, s.24.

Me'mun'un küçük yaşlardan itibaren ilme karşı merakı ve zekâsı zaman içerisinde onu kardeşi Muhammed Emin'den ayırt eden en büyük meziyeti olmuştur. Bu şekilde babasının ona teveccühü artmış ve Harun Reşid hilafete liyakatini gösteren Abdullah Me'mun'u veliaht atamıştır.

2. ABDULLAH ME'MUN VE MUHAMMED EMİN'İN HARUN REŞİD TARAFINDAN VELİAHT TAYİN EDİLMELERİ

Harun Reşid,⁴ 175/791–792 senesinde kendisinden sonra halife olmak üzere henüz beş yaşındaki oğlu Muhammed için veliaht unvanı ile biat almış ve ona “el-Emin“ lakabını vermiştir.⁵ Harun Reşid daha sonra, Muhammed el-Emin'i⁶ kendine veliaht tayin ettiğine pişman olmuş ve bu kez diğer oğlu Abdullah Me'mun'un liyakatini ön plana çıkarmıştır. Nitekim o, Abdullah Me'mun için şu övgü dolu ifadeleri kullanmıştır: “Allah'a hamdolsun Abdullah (Me'mun), Mansur'un azmini, Mehdi'nin takvasını ve Hadi'nin izzet-i nefsinin taşıyor. Eğer söyleyebilseydim dördüncü özelliğini de kendimden söylerdim. Muhammed bin Zübeyde'nin hevesine uyan biri olduğunu bilmeme rağmen onu öne geçiriyorum.”⁷

Aslında Me'mun'un, kardeşinden altı ay daha büyük olması, veliahtlık hakkının ona ilk sıradan verilmesini gerektiriyordu. Oysa bu gerçekleşmemiştir. Bu durumda akla önemli bir soru gelmektedir: Harun Reşid, küçük oğlu Muhammed Emin'in hilafete liyakatinin bulunmadığını görmesine ve bilmesine rağmen onu neden azletmemiş ve sık sık liyakatini dile getirdiği Abdullah Me'mun'u neden ilk halef olarak ilan etmemiştir?

Hiç şüphesiz Harun Reşid'in Muhammed Emin'i öne çıkarmasında Muhammed Emin'in annesi Zübeyde'nin tesiri olmuştur.⁸ Çünkü Abdullah Me'mun'un annesinin aksine, Muhammed Emin'in annesi Arap ve Abbasî soyundandır. Bu da Abbasilerin

⁴ Ebu Cafer Harun er-Reşid b. Muhammed el-Mehdi-Billah b. Abdullah el-Mansur. 786-169 / 193-809 yılları arasında halifelik yapmıştır.

⁵ Harun Reşid'in Muhammed'i el-Emin lakabı ile veliaht tayini için bkz. Abdülhay ibni Ahmed el-Akrî ed-Dimaşkî, *Şuzurâtu'z-Zeheb fi-Ahbâri Men Zeheb*, I, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, tarihsiz, s. 285; Ahmed bin Abdullah el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Inâfe fi-Me'âlîmi'l-Hilâfe*, I, Matbaatu'l-Hukümetü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985, s. 204; İbnü'l-Kesir, X, s. 165.

⁶ Ebu Abdullah Muhammed bin Harun Reşid el-Haşimî el-Abbasî. 809–193 / 813–197 yılları arasında halifelik yapmıştır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Emin”, *DİA*, XI, s. 112–114.

⁷ İbnü'l-Kesir, X, s. 165.

⁸ Abdurrahman bin Ebi Bekir es-Suyutî, *Târihu'l-Hulefâ*, I, haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Matbaatu's-Seade, Mısır, 1952, s. 290.

baskısını beraberinde getirmiştir. Devletin asıl kurucu unsuru onlardı. İktidarlarını Me'mun'un dayıları Horasanlılarla paylaşma korkusu ve bu korkunun muhtemel neticeleri Harun Reşid'e baskı uygulamalarına neden olduğu anlaşılmaktadır.⁹ Bu baskıdan çekinen Harun Reşid, Abdullah Me'mun'u değil, Muhammed Emin'i tercih etmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Bu tercihte Abbasîlerin politik kaygılarla gerçekleşen kavmiyetçiliği, Hz. Ali'den beri anne ve babası Haşimî olan tek bir halifenin dahi bulunmaması gibi argümanlarla desteklenmeye çalışılmıştır.¹¹ Kureyş'ten olmak hıafet için büyük önem arz etmekteydi. Nitekim Hz. Ebu Bekir'in halife olarak seçilmesinde kullanılan delillerden biri de peygamberin Kureyş'ten olduğu ve onun halifesinin de Kureyş'ten olması gerektiği deliliydi.¹² Abdullah Me'mun Kureyş'tendi ama annesi Emin'in annesi gibi Kureyş'in en üstün kolu Haşimîlerden değildi. İslam tarihinin ilk halifesinin seçiminden itibaren halife seçiminde Kureyşî-Haşimî soyundan gelmenin bir avantaj sağladığı görülmekte ve karşı tarafa karşı kullanılan bir politik araç olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu etkenlere, Muhammed Emin'in Bermekî¹³ ailesinin güçlü şahsiyetlerinden Fazl bin Yahya'nın¹⁴ himayesinde oluşu da eklenince, Abdullah Me'mun'un iktidar şansı baştan iyice azalmıştır. Zira Fazl bin Yahya, Horasan'da Muhammed Emin için biat alırken, Harun Reşid de Bağdad'ta, Muhammed Emin'e olan desteğini, zoraki de olsa, biatini yenileyerek göstermiştir. Ne var ki Harun Reşid kendi ihtiyarı dışında gelişen bu olaya tepkisini, ileride Fazl bin Yahya'yı azlederek gösterecektir.¹⁵

Harun Reşid kendisi üzerinde kurulan baskıya ve fiili duruma rağmen Abdullah Me'mun'u veliaht tayin etmekten vazgeçmemiştir. O, 182/798 yılında oğlu Abdullah için biat almış ve ona "Me'mun" lakabını vermiştir. Ayrıca Horasan ve havalisini onun idaresine bırakmıştır.¹⁶ Halife, bu biat merasimini 182/798 yılında hac dönüşünde Rakka'da gerçekleştirmiştir. Abdullah Me'mun'un yanına bir grup asker katıp Bağdat'a

⁹ İleride görüleceği gibi bu çekincelerinde pek de haksız değillerdi.

¹⁰ Haddara, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹ Kalkaşandî, I, s. 204.

¹² Seyyid Murtaza Askerî, *Sakîfe*, Merkez-i Ferhengî İntişârât-i Münîr, Tahran, 1385(hicrî-şemsî), s. 50.

¹³ Abbasîler döneminde başta vezirlik olmak üzere çeşitli mevkilerde görev almış bir aile. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler" *DİA*, V, s. 517-520.

¹⁴ Ebu'l-Abbas el-Fazl bin Yahya bin Halid el-Bermekî (ö. 193 / 808) Harun Reşid döneminin önemli devlet adamlarındandır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Yahya el-Bermekî", *DİA*, XII, s. 276.

¹⁵ Haddara, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁶ Suyutî, I, s. 290. Yakubî iki biat arasında sekiz sene olduğunu söyleyerek 183 / 799 tarihini vermektedir. Bkz. Yakubî, II, s. 415. Harun Reşid'in Abdullah'a verdiği Me'mun lakabı emniyet verilmiş anlamına gelmektedir.

göndermiş¹⁷ ve çarşıdaki insanlardan bile biat alınmıştır. Bu biat olayı, Muhammed Emin'e yapılan biatten, sekiz sene sonra gerçekleşmiştir.¹⁸

186/802 yılında Harun Reşid hac yolculuğuna çıkmış ve Muhammed Emin Abdullah Me'mun ve diğer oğlu Kasım'ı da yanında götürmüştür. Bu hac yolcuğu diğerlerinden farklıdır. Çünkü Harun Reşid, üç oğlu için Mekke'de biat almak istemiştir. Muhammed Emin ve Abdullah Me'mun için yazdırdığı biat ahitnamelerini de Kâbe'ye astırmıştır.¹⁹ Bu biat merasimi sırasında Mekke ve Medine'de yaşayan halka bir milyon elli bin dinar dağıtıldığı bilinmektedir. Halk bir taraftan Muhammed Emin'in yanına gidip ondan hediyeler alırken; diğer taraftan Abdullah Me'mun'a da gidip ondan da aynı şekilde hediyeler almıştır. Harun Reşid bu biat merasimi sonrasında oğlu Muhammed Emin'e Şam ve Irak vilayetlerinin yönetimini verirken, diğer oğlu Abdullah Me'mun'a Hemedan ve şark beldelerinin idaresini vermiştir. Harun Reşid iki oğluna biat aldıktan sonra diğer oğlu Kasım için de biat almış ve ona da "Mu'temen" lakabını vermiştir. Tüm bu olanlar halkın bir kısmı tarafından hoş karşılanırken, bir kısmı tarafından da yerilmiştir.²⁰ Bunun nedeni, halifenin yaptığının doğru anlaşılması ve kardeşi Hadi ile yaşadıklarının hâlâ hatırdadır.²¹

Harun Reşid'in veliahtlığı sırasında yaşadıklarıyla, oğulları Muhammed Emin ve Abdullah Me'mun arasındaki durumu kıyaslayarak, Abdullah Me'mun'u ikinci plana neden attığını düşündüğümüzde, olayın arka planında görünüşten daha karmaşık hesapların olabileceği sonucu çıkmaktadır. Halife neden böyle bir tercihe gitmiş veya gitmek zorunda kalmıştır?

Harun Reşid, yukarıda açıklandığı gibi Muhammed Emin'i beş yaşındayken hilafet makamının gelecekteki varisi olarak açıklamıştı. Ancak Muhammed Emin'in yaşı ilerledikçe nefesine düşkünlüğü, yöneticiliğe ehil olmadığı ortaya çıktığı ve bunun

¹⁷ İbnü'l-Kesir, X, s. 179.

¹⁸ Yakubî, II, s. 215.

¹⁹ Emin'in yazdığı ahitnamenin metni için bkz. Yakubî, II, s. 416-419; Me'mun'un yazdığı ahitnamenin metni için bkz. Yakubî, II, s. 419-421.

²⁰ İbnü'l-Kesir, X, s. 187. Hacda bulunan insanlar veliahtlara nasıl hitap edeceklerini şaşırması ve onları gücendirmekten kaçınmaya çalışmışlardır. Bkz. Abdurrahman bin Ali bin Muhammed bin el-Cevzî Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, IX, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, s. 111.

²¹ Cemaledin Ebi Mehasin Yusuf bin Tağrıberdi el-Atabegi, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî-Ahbâri Misr ve'l-Kâhire*, II, Müessesetü'l-Mısriyye ve't-Terceme ve't-Tabaa, Mısır, tarihsiz, s. 98. Tağrıberdi bu belanın kendi zamanına kadar devam ettiğini ve kaideye dayanmadan kendi oğullarına biat edip diğer adayların hal' edildiğini söyleyerek durumdan şikâyetçi olduğunu ima eder.

halife tarafından anlaşıldığı kaynaklar tarafından dile getirilmiştir. İşaret edildiği üzere Abbasilerin yukarıda ifade edildiği gibi annesi Abbasî olan Muhammed Emin'e destekleri Harun Reşid'i baskı altında tutmalarına sebep olmaktadır. Bu baskı halifenin Muhammed Emin'i azletmesini veya Abdullah Me'mun'u ilk sıraya çıkarmasını engellemiştir. Harun Reşid, devletin geleceğini Muhammed Emin'e bırakmak istememekte ve kurduğu planla, ileride Abdullah Me'mun'u hilafet makamına ve Abbasî Devleti yöneticiliğine gelmesini sağlamayı düşünmektedir. Bu cümleden, Harun Reşid'in Abbasî baskısı nedeniyle politik bir tercihte bulunarak Muhammed Emin'i ilk veliaht olarak atadığı ama şahsi tercihinin Abdullah Me'mun'dan yana olduğu söylenebilir.

Halifenin planının ilk ayağını, Horasan Eyaleti'nin Abdullah Me'mun'a bırakılması teşkil etmektedir. Harun Reşid, kendi sağlığında ve ölümünden sonra bu bölgeyi her şeyiyle Abdullah Me'mun'a bıraktığını bildirmiş, bunu Muhammed Emin'in şartnamesine yazdırmış ve Emin de bunu kabul etmiştir.²² Bu şartnameden, Abdullah Me'mun'un neredeyse müstakil bir devlete sahip olduğu anlaşılakta ve özerk yönetimine Muhammed Emin'in hiçbir şekilde (ilk aday sıfatıyla veya babası öldükten sonra halife ve yönetici olsa da) müdahale edemeyeceği görülmektedir. Bunun yanı sıra Horasan Eyaleti'nin kendine münhasır özellikleri de Abdullah Me'mun için bir yatırım şeklinde tezahür etmektedir. Zira Horasan ahalisi Abbasîlerin taraftarları olarak tanınmaktadır. Abbasîlerin Emevîlere karşı yürüttüğü propagandanın merkezi Horasan idi. Abbasîler de Horasan da bulunmakta ve ihtilal hareketini buradan yönetmekteydiler. Abbasîler ihtilalin liderliğini Ebu Müslim Horasanî'ye vermişti. O da Merv'den ihtilali başarıyla organize etmekteydi. Sonuçta Horasan'dan başlayan Abbasî ihtilali başarı sağlamış ve Emevîler devri sona erdirilmişti. Horasan'ın bu ihtilaldeki etkisi öylesine önemsenmekteydi ki "Horasan yiğit yatağıdır. Allah bir kavme gazap etmek istedi mi üzerlerine Horasanlıları gönderir" şeklinde hadisler uydurulmuş ve siyasi mücadele bu şekilde meşrulaştırılmaya çalışılmış ve Horasanlıların gönlü okşanarak ayaklanmaya desteklerinin devamı istenmiştir. Abbasî ihtilalinde Araplardan ziyade İranlı köylüler

²² Şartnamesinde bunu şu şekilde dile getirmiştir: *وولاه خراسان بثغورها وكورها وأجنادها وخراجها وطرازها وبريدها (Amilleri, öşürleri, beytümalları, askerleri, dâhil olmak üzere hayatında ve ölümünden sonra onu (Abdullah Me'mun'u) Horasan'a vali tayin etti. Yakubî, II, s. 416. Benzer bir ifade Me'mun'un ahitnamesine de eklenmiştir: وولاني في حياته وبعد موته ثغور خراسان وكورها وجميع أعمالها من الصدقات والعشر والعشور والبريد والطراز وغير ذلك موته ثغور خراسان وكورها وجميع أعمالها من الصدقات (Beni hayatında ve ölümünden sonra öşürleriyle, postasıyla, tıraz, sadaka, malları ve başka şeyleri dâhil olmak üzere (Horasan'a) vali atadı.) Yakubî, II, s. 419-420.*

bulunmaktaydı. Ebu Müslim Horasanî'nin şahsiyetinde Horasan ahalisi, Abbasîlere devlet yönetimini hediye etmiş oluyorlardı. Bunlara binaen Abbasîler, taraftarları ve yardımcıları Horasanlılardan gördükleri bu destek sebebiyle onları korudular. Yeni rejimin temel dayanağını Horasanlılar teşkil ettiğinden Abbasîler onlara 3./ 9. asrın ortalarına dek hilafet ordusunda ve saray hizmetlerinde görevler tevcih etti.²³ Bu nedenle Eba Cafer el-Mansur, oğlu Mehdi'ye bıraktığı vasiyette; Horasanlılara iyi davranmasını, çünkü Horasan ahalisinin malları ve canlarıyla her zaman onun yanında olacağını, muhabbetinin Horasanlıların kalbinden asla çıkmayacağını dile getirmiştir. Buna ilave olarak, Abdullah Me'mun'un annesi Meracil'in de Horasanlı olması anlamlıdır.

Bu durumda Horasanlıların, Abdullah Me'mun'un dayıları olarak ona gösterecekleri ihtimamın daha fazla olması kaçınılmazdır. Horasanlıların tutumunda İranlıların ve Türklerin ananeleri gereği hükümdarlarına, “tanrının yeryüzündeki gölgesi” olarak bakmaları ve değer vermeleri etkili olmuştur diyebiliriz. Horasanlılar, yöneticileri olan hükümdara yani melike, “ باغ ” (bağ) derlerdi. “ باغ ”, İlâh'ın yani Tanrı'nın cesede tenasüh etmiş halidir. Her ne kadar bu âdetlerine tamamen sadık kalmış olmasalar da yöneticilerine itaatleri nerdeyse kusursuzdur. İleride de görüleceği gibi Muhammed Emin ve Abdullah Me'mun arasındaki mücadelede bu hususun çok büyük tesiri olacaktır.²⁴

Ayrıca Harun Reşid, Muhammed Emin'e göstermediği güveni Abdullah Me'mun'a göstermiştir. Halife ve Abbasi Hükümdarı Harun Reşid, Muhammed Emin'e Abdullah Me'mun'u azletme yetkisi vermezken, Abdullah Me'mun'a, daha önce veliaht atadığı en küçük oğlu Kasım Mu'temen'i azletme yetkisi tanımıştır.²⁵ Daha da önemlisi Harun Reşid'in 193/809 senesinde Abdullah Me'mun için biat yenilemesidir. Ancak bu biatin diğerlerinden farkı, ordudan ve tüm komutanlardan alınmış olması ve Harun Reşid'in yanında bulunan tüm mal, araç-gereç ve silahların Abdullah Me'mun'a bırakılarak yapılmış olmasıdır.²⁶ Bütün bunlardan Harun Reşid'in oğlu Abdullah Me'mun'a olan güveninin, ömrünün sonuna kadar artarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

²³ Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, s. 236.

²⁴ Haddara, *a.g.e.*, s. 39.

²⁵ Ayrıntı için Me'mun'un ahitnamesine bakınız.

²⁶ Taberî, V, s. 27; İbnü'l-Kesir, X, s. 223.

Görülüyor ki halife, yerini ona bırakamamış olsa dahi, layık olduğunu düşündüğü makama gelebilmesi için gereken tüm şartları hazırlamıştır.²⁷

Harun Reşid 192/808 yılında Horasan'da kargaşa çıkaran Rafi bin Leys ile savaşmak için sefere çıkmıştır. Bu sırada Rakka'yı Kasım'a, Bağdat'ı Muhammed Emin'e bırakıp, Abdullah Me'mun'a da Bağdat'ta kalmasını söylemiştir. Burada Fazl bin Sehl²⁸ devreye girmiş ve Abdullah Me'mun'a; "*Harun Reşid'e yolculukta ne olacağını bilemezsin. Muhammed Emin (hilafette) senin önüne geçirilmiş. Ve şüphesiz Zübeyde ve malları; o Zübeyde'nin oğludur ve dayıları da Haşimoğullarıdır.*"²⁹ demiştir. Fazl bin Sehl ayrıca, halifenin seferde vuku bulacak vefatında Abdullah Memun'un azledilebileceğine Emin'in dikkatini çekerek, memleketi Horasan'a doğru babasıyla beraber sefere çıkmasını söylemiştir.³⁰ Abdullah Me'mun bu nasihatini gereğini yaparak halife ile birlikte sefere çıkmıştır. Gerçekten de bu sefer sırasında Harun Reşid hastalanmış ve Cürcan yolunda iyice ağırlaşan halife buradan Tus'a geçmiştir.³¹ Bu hastalık Harun Reşid'in hilafetinin sonu ve iki oğlu arasındaki ihtilafın da başlangıcı olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Harun Reşid sefer sırasında, Abdullah Me'mun için ordudan biat alması ve silahları da ona bırakması Emin tarafından gereğinden fazla bonkörlük yaptığı şeklinde yorumlanmış olmalıdır. Halifenin hastalanmış olması endişeleri daha da artıracak niteliktedir. Görülüyor ki hilafetin bu ilk ve en önemli veliahdının kalbine, babasının son demlerinde yanında olamamanın sıkıntısı yanında, ordudan Abdullah Me'mun için alınan çok manidar biatin sıkıntısı da yerleşmiştir. Buna binaen Muhammed Emin, ilk iş olarak adamlarından Bekr bin el-Mu'temir'i Tus'a göndermiştir. Muhammed Emin bir takım mektuplar yazıp Tus'a gidecek mutfak sandıklarına yerleştirmiştir. Bu mektupları inek derisine saklayarak el-Mu'temir'e vermiş ve ona; "*Öldürüleceğini bilsen dahi bu mektupları ne emiri'l-müminine ve*

²⁷ Harun Reşid'in Me'mun'un yerini sağlamlaştırmak için bu tedbirleri aldığına Haddara dikkat çekmiştir. Bkz. Haddara, *a.g.e.*, s. 38-41.

²⁸ Ebu'l-Abbas el-Fazl bin Sehl es-Serahsî (ö. 202 / 818). Abbasî Halifesi Me'mun'un ilk veziridir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl bin Sehl", *DİA*, XII, s. 275-276.

²⁹ İbnu'l-Esir, V, s. 350.

³⁰ Aynı olay İbnu'l-Kesir tarafından farklı şekilde anlatılır: "Halife Reşid isyan eden Rafi bin Leys üzerine sefere çıkmak ister. Bağdat'ı Muhammed Emin'e bırakır. Me'mun, kardeşinin yapacaklarından çekindiğini söyleyerek babasından onunla birlikte sefere çıkma izni alır". Burada Fazl bin Sehl'den hiçbir surette bahsedilmez. Bkz. İbnu'l-Kesir, X, s. 207.

³¹ *A.g.e.*, aynı yer.

emiri'l-müminin ölene dek ne de bir başkasına göster. O öldüğünde ise, sende olanı oradaki insanlara ver” emrini vermiştir.³²

el-Mu'temir, Tus'a vardığında Harun Reşid onu huzuruna çağırılmış ve geliş sebebini sormuştur. el-Mu'temir de kendisinin Muhammed Emin tarafından, halifeden hayırlı haberler almak üzere gönderildiğini belirtmiştir. Harun Reşid'in yanında bir mektup olup olmadığı yönündeki sorusuna ise olumsuz cevap vermiştir. Bunun üzerine halife el-Mu'temir'in dövülmesini ve hapse atılmasını emretmiştir. Buna rağmen el-Mu'temir, Muhammed Emin'den aldığı emre dair bir itirafta bulunmamıştır.³³

Harun Reşid öldükten sonra Fazl bin Rebi³⁴ onu tekrar sorguya çekmiştir. El-Mu'temir bu kez halifenin öldüğüne kesin olarak kanaat ettiği için yanında getirdiği mektuplardan Fazl bin Rebi'e bahsetmiştir. Mektuplardan birinin Abdullah Me'mun'a yazıldığı ve Muhammed Emin'in bu mektupta kardeşinden kendi ve diğer kardeşi Kasım için biatini yenilemesini istediği görülmektedir. Oysa halife gözlerini hayata yumduğunda Abdullah Me'mun Tus'ta değil, Merv'de bulunuyordu. Mektuplardan diğeri ise Harun Reşid'in diğer oğlu Salih'e yazılmıştır. Bu mektupta ise askerlerin işini ele alması ve Fazl bin Rebi'in görüşlerine itibar etmesi istenmiştir. Muhammed Emin son mektubu Fazl bin Rebi'e yazmış ve ona harem, mallar ve askerler konusunda tedbirli davranmasını tavsiye etmiştir.³⁵

Bu mektupların okunması ve komutanlarla meşveret edilmesi sırasında Fazl bin Rebi ağırlığını ortaya koyarak; *“durumunun ne olduğunu bildiğim (kişi) varken ne olacağını bilmediğim (kişinin) peşinden gidip de onu bırakmam”* diyerek, Muhammed Emin'e tâbi olmanın gerekliliğini dile getirmiştir. Bu sözlere vatan ve aile hasreti de eklenince askerler, Abdullah Me'mun'a verdikleri sözü bir tarafa bırakarak, Muhammed Emin'in yanına, Bağdat'a dönmüşlerdir.³⁶

Me'mun, bu haberi alınca babasının kumandanlarından Abdullah bin Malik, Yahya bin Muaz, Şebib bin Hamid bin Kahtabe, Harun'un hâcibi Ala, askerlerin başında bulunan Abbas bin Mesib bin Züheyr, kitabetten sorumlu Eyyüb bin Ebi

³² Taberî, V, s. 27; İbnü'l-Esir, V, s. 358.

³³ Taberî, V, s. 27; İbnü'l-Esir, V, s. 360.

³⁴ Ebu'l-Abbas el-Fazl bin er-Rebî (ö.208 / 823–824). Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Fazl b. Rebi”, *DİA*, XII, s. 274-275.

³⁵ Taberî, V, s. 27.

³⁶ İbnü'l-Esir, V, s. 360.

Sümeyr, Abdurrahman bin Abdülmelik bin Salih ve hepsinden daha çok değer verdiği Fazl bin Sehl'i başına toplayıp durumu istişare etmiştir. Fazl bin Sehl hariç, kumandanların ortak kararı, bir orduyla onlara yetişip, onları geri çevirmek yönündedir. Ama Fazl bin Sehl, Abdullah Me'mun'a; *"eğer bunların dediklerini yaparsan seni azledip Muhammed Emin'e hediye etmiş olacaklar"* diyerek, farklı bir strateji takip edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Zira Me'mun onların dediklerini yaptığı takdirde olaylar onun aleyhine gelişecek bu nedenle hilafeti kaybedebilecekti. Buna göre Abdullah Me'mun'un yapması gereken şey onlara elçi ile mektup göndererek üzerlerindeki hakkını hatırlatması ve vefa göstermelerini istemesidir.

Abdullah Me'mun bu tavsiyeyi yerine getirerek Sehl bin Said ve Nevfela el-Hadim'i bir mektupla Bağdat'a yönelen ordu ve kumandanlara göndermiştir. Elçiler, Fazl bin Rebi ve orduya Nişabur'da yetişip mektupları vermiştir. Fazl elçilere cevaben; *"ben ancak ordudan bir kişiyim"* şeklinde kaçamak bir cevap vermiştir. Daha sonra ise Abdurrahman bin Cebele el-Anbarî'yi de yanına alarak sert bir dille duruma el koymuş ve Abdullah Me'mun'a hakaretamiz sözler söylemiştir. Bu olaylar üzerine elçiler geri dönmüştür. Olanlardan haberdar olan Fazl bin Sehl, Abdullah Me'mun'a nasihat etmeye devam etmiş ve Abbasî tarihinin önceki olaylarından misaller verip, hilafetin ona teslim edileceğine dair güven verici sözler sarf etmiştir.³⁷

Me'mun, Fazl bin Sehl'in onu teşvik edip desteklemesine rağmen kardeşinden çekinmeye devam etmiştir. Bu durumu Fazl ile konuşmasında da dile getirmiştir. Birçok yerde isyan bayrağı açılmış, insanların çoğu da para ve mülk Muhammed Emin'de olduğundan ona meyletmiştir. Bu durumda Abdullah Me'mun, Türk hakanına sığınmak istemişse de Fazl bin Sehl, onun ordusuyla Muhammed Emin'e karşı mücadeleye girmesini, eğer yenilirse o zaman Türk hakanına sığınmasını tavsiye etmiştir.³⁸

Emin her ne kadar iktidar avantajını ele geçirmiş olsa da Fazl bin Sehl Abdullah Me'mun'a verdiği sözü tutmak için çalışmalara başlamıştır. Horasan'da kumandan ve

³⁷ Taberî, V, s. 30; İbnü'l-Esir, V, s. 361.

³⁸ İbnü'l-Esir, V, s. 366. Kaynaklarda Türk hakanının kim olduğuna dair bilgi yer almamaktadır. Ancak bahsedilen hakanın Büyük Türk Hakanlığı'nın devamı sayılan Dokuz Oğuz-On Uygurlar'ın (745–840) dokuzuncu kağanının hükümlerlik yılları 808–821 Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin mücadelesi yıllarıyla örtüştüğünden bahsedilen hakan bu şahıs olmalıdır. Bu Türk Hakanı'nın adı Ay-Tengri'de Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan'dır. Babası yedinci kağan Ay-Tengri'de Ülüg Bolmuş Alp Uluğ Kutlu Bilge Kağan (794-805)'dir. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: İlkçağ ve Asya Afrika Devletleri*, III, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., s. 144.

fakihlere vaatlerde bulunarak, onları kendi taraflarına çekmeye çalışmıştır. Ayrıca Horasan'da vergilerin dörtte birine muafiyet getirmiştir. Böylelikle Horasan ahalisi de Abdullah Me'mun'u kastederek; *"kız kardeşimizin ve peygamberimizin amcasının oğlu"* sözleriyle durumdan memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Muhammed Emin ise Bağdat'ta, kendine biat aldığıın ertesi günü, Kasru'l-Mansur etrafında oyun oynanabilecek bir meydan inşasına emir vermiştir. Oysa bunun yerine Abdullah Me'mun ve Fazl bin Sehl'in kendine karşı faaliyette bulunup bulunmadıkları, bulunuyorlarsa bunların ne olduğu vb. kendi iktidarına karşı tehlike arz edecek oluşumlara karşı tedbir mahiyetinde girişimlerde bulunabilirdi. Kasru'l-Mansur etrafında oyun oynamayı istemesi onun ağabeyine karşı politik bir mücadeleyi hedeflemediği şeklinde yorumlanamaz. Zira babasının ölümü esnasında gönderdiği mektuplar bunun aksini göstermektedir. O halde kaynakların Muhammed Emin'in yönetimden çok heva ve hevesine düşkünlüğünü Harun Reşid'in ağzından dile getirmeleri onun gerçekten de yönetime ehil biri olmadığını düşündürmektedir. Kardeşinin bu zayıf tarafının farkında olan Abdullah Me'mun zaman ve şartlar kendi lehine olana dek bu durumdan istifade ederek ona Horasan'dan hediyeler ve onurunu okşayıp onu yücelten mektuplar göndererek kendini hedef göstermemeye çalışmıştır.³⁹

3. KARDEŞLER ARASINDAKİ MÜCADELENİN GÜN YÜZÜNE ÇIKMASI VE ABDULLAH ME'MUN'UN HALİFE OLMASI

Me'mun, babasının ölümünden ve kardeşi Muhammed Emin'in halife olmasından sonra, halifeye ve merkezi yönetime karşı kusur işlememeye özen göstermiştir. Ayrıca kardeşi Muhammed Emin'e hediyeler göndermeye devam etmiştir. 194/809-810 yılına girildiğinde ise iyi denilebilecek bu gidişatın seyri Muhammed Emin'in bazı kritik kararlar almasıyla başka bir merhaleye evrilmiştir. Kaynakların

³⁹ A.g.e., s. 361-362. Eserde verilen dörtlük Emin'in vaziyetini anlatması bakımından dikkate şayandır. بنى أمين الله مدانا وصير الساحة بستانا وكانت الغزلان فيه بانا يهدي إليه فيه غزلانا (Allah'ın Emin'i şehirler bina etti, büyük bir sahayı da bostan kıldı; Ceylanlar orada gezmekteydi, o da ceylanları oraya salmaktaydı.)

tümü, bu sene içerisinde Halife Muhammed Emin'in kardeşi Kasım'a dair kendisine yazdırılmış olan ahitname hilâfına icraatlarda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Halife Muhammed Emin ilk olarak kardeşi Kasım'ı, yönettiği Cezire'den azletmiş ve Bağdat'ta, yanında ikamete mecbur kılmıştır. Kasım'ın bu mecburi ikameti sonrasında Muhammed Emin, oğlu Musa'ya “*en-Nâtiku bi'l-hak*” lakabını vererek, onu veliaht tayin etmiş ve adını hutbelerde okutmaya başlamıştır.⁴⁰ Böylece savaş meydanlarından önce siyasî arenada mücadele başlamış oldu. Muhammed Emin'in bu siyasi hamlesi onun, babası tarafından üç veliaht kardeş için hazırlanan Mekke protokolünü saymadığı ve geçersiz kıldığı anlamına gelmekteydi.

Kısa bir süre sonra Halife Muhammed Emin, Kasım'ı azledip, oğlu Musa'nın veliaht olduğunu ilan ederek hedefine adım adım yaklaşmaya çalışmıştı. Bu hedef hiç şüphesiz Abdullah Me'mun'un diğer veliaht Kasım gibi veliahtlıktan azledilmesiydi. Böylece Muhammed Emin iktidarı kimseyle paylaşmamış olacak, rakiplerinin önünü de almış olacaktı. Gerçekleşen bu olaylarda Muhammed Emin'in veziri Fazl bin Rebi'in desiseleri, hiç şüphesiz etkili olmuştur. Fazl bin Rebi, Abdullah Me'mun'u yüzüstü bırakmış ve Harun Reşid'e verdiği sözü tutmamıştı. Abdullah Me'mun bir vesileyle hilafete geçecek olursa bundan en çok zarar görecektir kişi hiç şüphesiz kendisi olacaktı. Tüm bu sebepler Fazl'ın, Muhammed Emin'e sürekli Abdullah Me'mun'un azli için cesaret verici konuşmalar yapmasına ve onu bu işe teşvik etmesine neden olmuştur. Vezirinin cesaret vermesiyle Muhammed Emin, ilk olarak oğlu Musa için veliahtlık kararını vermiş, Kasım'ı da azlettikten sonra asıl rakibi Abdullah Me'mun'u saf dışı bırakmayı planlamıştır. Ancak, bu son adımı gerçekleştirmeden evvel Abdullah Me'mun da kendisine mukavemet edeceği haberini göndermişti. Nitekim Abdullah Me'mun, Kasım'ın azil haberi kendine ulaşınca, işin neticesinin kendine varacağını anlamıştır. Bundan sonra Me'mun'un Bağdat'la haber ağının hemen kestiği görülmektedir. Abdullah Me'mun'un tepkisi bununla da kalmamış, tırazdan ve paradan kardeşinin ismini de kaldırmıştır.⁴¹ Gelişen bu olaylar Abdullah Me'mun'un da Mekke protokolünü geçersiz saydığı şeklinde yorumlanabilir. Meşru halifenin adını hem sarayda giyilen resmi elbiseler üzerine nakşedilen armadan(tıraz) ve hem de sikkelerden

⁴⁰ İbnü'l-Kesir, hutbelerde Musa'nın adının Me'mun ve Kasım'dan önce okunduğunu belirtmişse de bu konuda kaynaklar farklı bilgiler içermektedir. Bkz. İbnü'l-Kesir, X, s. 223. Taberî ise Musa'nın adının hutbelerde okunduğunu söylemiş, öncelik ve sonralık beyan etmemiştir. Bkz. Taberî, V, s. 32.

⁴¹ Taberî, V, s. 32.

çıkarması Abdullah Me'mun'un halifenin yönetimini kabul etmediği ve ona başkaldırdığı anlamına gelmektedir.

Halife Muhammed Emin'e gösterilen tepkinin çok sert ve manidar olduğu görülmektedir. Abdullah Me'mun, ahitnamedeki şart gereğince kendi özerk bölgesine çekilebileceğini ve buraya müdahalenin sâbık halife tarafından men edildiğini otorite sahibi kardeşine hatırlatmıştır. Böylece, kendisine karşı kurulan komplolardan haberdar olduğu mesajını vermiştir. Muhammed Emin'in yaptıklarına bakıldığında, Abdullah Me'mun'un tepkisinin de onun tarafından bu şekilde okunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Halife Muhammed Emin, Abdullah Me'mun'un Rey bölgesinin yöneticisi Abbas bin Abdullah bin Malik'ten Rey gelirlerini istediğini ve Abbas'ın da Abdullah Me'mun'u haberdar etmeksizin halifenin bu isteğini yerine getirdiğini görüyoruz. Anlaşıyor ki, Muhammed Emin bu isteğiyle kardeşinin kendine itaatini sınamak istemişse de fiiliyatta bu gerçekleşmemiştir. Abdullah Me'mun durumdan haberdar olur olmaz valisini azledip yerine Hasan bin Ali el-Me'munî'yi atamış ve ona Rey'den bin kişilik bir ordu toplayana dek atından inmemesini tembih etmiştir.⁴²

Emin ise adamlarından Abbas bin İsa bin Musa, Salih Sâhibü'l-Musli ve Muhammed bin İsa bin Nuheyk'i yanlarında mektuplarla Rey, Humus, Nişabur ve Serahs'a göndermiştir. Bu kişiler daha sonra Abdullah Me'mun'un yanına gidip ona da mektubu tebliğ etmişlerdir. Mektupta, Muhammed Emin'in beş yaşındaki oğlu Musa'nın Abdullah Me'mun'a takdim ettirildiği bildirilmekteydi. Böylece Abdullah Me'mun meşru halife tarafından ilk veliaht olarak tanınmamıştır. Bu durumu kabullenmeyen Abdullah Me'mun, Fazl bin Sehl ile meşvereti sonucunda kendine "imam" lakabını vermiştir.⁴³ Fazl bin Sehl, Muhammed Emin'in elçileri arasından Abbas bin İsa bin Musa ile görüşmelerde bulunup kendilerine yapacağı yardıma karşılık, Mısır'ın yönetiminin ona bırakılabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Abbas,

⁴² Taberî, V, s. 33.

⁴³ Hz. Ali'nin oğullarından Muhammed Hanefiyye'nin büyük oğlu Ebu Haşim, Emevî halifesi Süleyman bin Abdülmelik'ı Dimaşk'ta ziyaret etmişti. Tehlikeli bir şahıs olduğuna karar verilen Ebu Haşim halife tarafından zehirlendi. Öleceğinin farkına varan Ebu Haşim, Abbasî taraftarlarının merkezi konumundaki Humeyd'te bulunan amcazadesi Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas ile buluşur. Ebu Haşim ona kendisinden sonra imametini ona geçmesini vasiyet etti. Ebu Haşim'in ölümünden sonra (98/716-717) yapılan vasiyet işlemi politik bir araç olarak kullanıldı. İmametini Alioğullarından Abbasoğullarına geçtiğine dair bir delil teşkil etti. Abbasî hâkimiyetini savunan Horasan şiası da bu söyleme dayanarak harekete geçirilmiştir. Bkz. İbrahim Sarıçam-Mehmet Öz, "Haşim (Benu Haşim)", *DİA*, XVI, s. 405. Abbasiler ihtilallerinin ilk aşamasından beri "imam" lakabını kullanagelmişlerdir. Abdullah Me'mun da hem Horasanlıların desteğini pekiştirmek ve hem de mücadelesini Abbasilerin ilk zamanlarında veridiği meşru mücadeleyle ilişkilendirmek için bu lakabı kullanmış olmalı.

gizlice Abdullah Me'mun'a biat etmiştir. Sonrasında Bağdat'ta olup bitenleri Fazl bin Sehl'e haber vereceğine dair de söz vermiştir. Abdullah Me'mun'un bu mukavemeti Fazl bin Rebi'in Muhammed Emin'i Abdullah Me'mun'a karşı daha fazla kışkırtmasına sebep olmuştur. Nihayetinde bu emeline de erişmiş ve Muhammed Emin, vezirinin de aklına girmesiyle dönüşü olmayan bir yola girmiştir. Bu cümleden olarak Abdullah Me'mun'u azletmiş, Fazl bin Rebi ve kumandanlarına mal ve para dağıtmıştır.⁴⁴

Halife Muhammed Emin, Horasan'da bulunanlara da kendine tabi olmalarını ve Musa'yı veliahtlık derecesinde Abdullah Me'mun'un önüne geçirmelerini istemiştir. Horasanlılar ise; *"kardeşine vefalı davrandığın sürece bizim de sana vefa göstermemiz şarttır. Lakin sen ahdini bozdun, yapılmayacakları yaptın, yeminleri ve sözleri hafife aldın"* cevabını vererek, onun beklentisini boşa çıkarmışlardır. Muhammed Emin bu hareketiyle Abbasîlerin ilk yıllarından beri devleti içerisinde bir güç oluşturan Horasanlıları kendi safına çekmeye çalıştı. Onların desteğini sağladığı takdirde Abdullah Me'mun'un gücünü de elinden almış olacaktı. Bunu gerçekleştiremediğinden tabiri yerindeyse ipleri koparan bir harekete girişti. Abdullah Me'mun'un Bağdat'taki eşi İsa binti Musa el-Hadi'ye yöneldi. Halifenin, tüm mücevheratı istemesine rağmen, Abdullah Me'mun'un eşi, yanında sahip olunacak bir şeyin bulunmadığını söyleyince Emin bu hamleden de eli boş dönmek istememiş ve kumandanlara eve hücum etmelerini emrini vererek evi yağmalattı.⁴⁵ Bu hareketiyle Muhammed Emin resmen siyasi mücadeleyi güç kullanarak devam ettireceği mesajını vermiş oldu. Bunun yanında Fazl bin Rebi'in Mekke'de bu politikaya uygun bir nakşa icraatta bulundu.

Fazl bin Rebi Mekke'ye gitmiş ve Kâbe'de asılı olan ahitnameleri getirmiştir. Fiilen uyulmayan ahitnameler halifeye verilince Halife Muhammed Emin, Fazl'a bu hizmetine karşılık hediyeler vermiş ve her iki ahitnameyi de iptal etmiştir.⁴⁶ Böylece uyulacak ahitnameler ortadan kalkarken, Kâbe'yi ziyaret eden binlerce kişinin zihninde oluşacak, halifenin sözünü bozan kişi olma imajının da ortadan kalkması sağlanmış

⁴⁴ Taberî s. 33. İbn-i Kesir, Emin'in üç elçiyi yollamasına sebep olarak Rafi bin Leys ve Herseme (bin A'yan)'ın Me'mun'a katılmalarıyla birlikte etraflarında ordudan bazı kişilerinde toplanmaya başlamalarından sonra bu durumun Emin'in gücüne gittiği ve üç elçiyi mektubuyla gönderdiği kaydedilir. Taberî'nin Hasan bin Ali el-Me'munî ile ilgili rivayeti de ordu toplanması babından benzerlik arz etmektedir. Bkz. İbnü'l-Kesir, X, s. 225-226.

⁴⁵ Yakubî, II, s. 436.

⁴⁶ Taberî, V, s. 34.

oluyordu. Abdullah Me'mun buna karşılık Horasan'da bastırıldığı paradan Halife Muhammed Emin'in adını kaldırtmıştır.⁴⁷

Bu diplomatik çatışma ve sürtüşmelerin çok uzun sürmeyeceğini anlayan Fazl bin Sehl, savaş hazırlıklarının yapılması gerektiğine kanaat getirmiştir. Daha önce Rey'de toparlanan orduyu her anlamda teçhiz edip, kumandanlığına da Tahir bin Hüseyin'i getirmiştir.⁴⁸

Emin de aynı kaygıları taşıdığından Ali bin İsa bin Mahan'ı⁴⁹ Nihavend, Hemedan, Kum, İsfahan beldelerinin harp ve haracına tayin ederek, ona yüz bin, oğluna da elli bin dinar bağışlamış; komutasına da büyük bir ordu vermiştir.⁵⁰ Ayrıca Emin, Cuma günü okunan hutbede, Abdullah Me'mun'un adını zikretmeksizin, veliahtlık hakkının kardeşinin değil, oğlunun olduğu iddiasında bulunarak, kendine yapılan biati hatırlatmıştır. Halifeden sonra konuşan Cuma hatibinin de aynı minvalde cümlelerinden sonra, Fazl bin Rebi halka hitap etmiş ve Emirü'l-Müminîn Muhammed Emin'den başka hiç kimsenin hilafette ve imamette hak sahibi olmadığını belirtmiştir. Buna ilaveten Abdullah Me'mun için bir hak kalmadığını söylemiş ve hutbesine son vermiştir.⁵¹

195/810 yılında Ali bin İsa bin Mahan'ın kumandanlığını yaptığı ordu, Horasan'a doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Ali bin İsa, Halife Muhammed Emin'e, kendisini bu ordunun başına getirmesi için baskıda bulunmuştu. Ali bin İsa, Harun Reşid zamanında Horasan'da valilik yapmış ve bu yıllarda Horasan ahalisine fazlasıyla zulmetmiştir. Hatta halka karşı bu taşkınlığından dolayı zamanın halifesi Harun Reşid tarafından azledilmiştir. Onun bu görevde ısrar etmesinde, Halife'ye de ifade ettiği gibi, Horasan ahalisinden ona gönderilen davet mektuplarının büyük rolü olmuştur. Oysa aslında ortada, onun da bilmediği bir durum bulunmaktadır: onun bu göreve gönderilmesinde, baş düşmanlarından Fazl bin Sehl'in isteği büyük rol oynamıştır. Bunun sebebi ise Fazl'ın, Ali bin İsa'nın Horasan valisi olduğu zamanlarda yarattığı

⁴⁷ Taberî, V, s. 41.

⁴⁸ Taberî, V, s. 38.

⁴⁹ Emin, hilafete gelişi akabinde babasının hapse atmış olduğu bazı ileri gelen siyasi şahsiyetlere özgürlüklerini verip onlara bazı görevler tevcih etmişti. Ali bin İsa bin Mahan da bu şahsiyetlerden biridir. Bkz. Yakubî, II, s. 435. Emin'in bu şekilde kendine meşruiyet sağlama peşinde olduğu anlaşılabilir.

⁵⁰ Suyutî, I, s. 298.

⁵¹ Taberî, V, s. 41.

kötü imajı şimdi değerlendirmek istemesidir: Bunu kullanmak isteyen Fazl'ın emeli, Horasan ahalisine, Ali bin İsa'ya karşı intikam fırsatı verip savaşa canla başla katılmalarını sağlamak istemiştir. Sonuçta Ali bin İsa ve arkadaşları, Fazl bin Sehl'in tuzağına düşmüşlerdir.⁵²

Ali bin İsa bin Mahan ise bu durumdan habersiz, amacına ulaşmış olmaktan memnun bir şekilde ordunun başına geçmiştir; Muhammed Emin ona, o zamana dek görülmemiş büyüklükteki Bağdat ordusuna kumandanlık görevini tevcih etmiştir. Bu arada Ali bin İsa, Abdullah Me'mun'un ordu kumandanı Tahir'i de o kadar hafife almaktadır ki, onun ancak küçük bir diken olduğunu söylemekten çekinmemiştir.⁵³

Tahir ise Ali bin İsa ile karşılaşmadan önce, etrafındakilerle etraflıca istişare etme ihtiyacı hissetmiştir. Yapılan toplantılar neticesinde ona, Ali bin İsa'nın ordusunun çokluğundan bahsedilmiş ve Rey'e çekilip müdafaa yapması önerilmiştir. Onun bu öneriye cevabı ise, Rey halkının Ali bin İsa'nın zulmünden çekinebileceği ve dolayısıyla onlara bu konuda tam güvenilemeyeceği olmuştur. Üstelik Tahir'e göre, karşı tarafta çok sayıda bedevinin bulunması, bu korkuyu daha da körükleyecektir. Tahir'in bu konudaki olumsuz cevabı, yapılan istişarede ortaya çıkan bir başka görüş için de aynı olmuştur: Yardım istenmesi gerektiği ve bu yardımın gelmesinin beklenmesinin önemli olduğu söylenmişse de, Tahir bu görüşü de kabul etmemiştir. Zira ona göre bu bekleme, ordusunun kalbine düşman çokluğu korkusunu düşürüp cesaretlerini kırabilecektir.⁵⁴

Abbasilere ait bu iki ordunun karşılaşması artık bir an meselesidir. Tahir'in ordusu, Rey-Irak arasındaki ilk konaklama yeri Kastane'ye; Ali bin İsa'nın ordusu ise Meşkuye'ye gelmiştir. Görülüyor ki, iki ordu arasında sadece yedi fersah⁵⁵ mesafe kalmıştır. Ali bin İsa, kendi ordusunun büyüklüğü Tahir tarafından görüldüğünde, hemen kendisine teslim olunacağını düşünmüş ama işler hiç de onun beklediği gibi

⁵² İbnü'l-Esir, V, s. 50. Yakubî'de olay biraz farklı aktarılır. Emin ordunun başına önce Usame bin Ebi Usame es-Sebiî'yi getirmiş ve Horasan'a göndermiştir. Usame, Horasan' geldiğinde Emin'e "*Horasan'a girmek üzere bizden –ve aynı şekilde senden de oraya kimseyi göndermemen üzere - biat alındı; Me'mun tarafından bana gelen olursa onunla savaşırım. Aksi halde haddi aşmam*" şeklinde mektup yazmış ve Emin de onu azlederek Ali bin İsa bin Mahan'ı ordunun başına getirmiştir. Bkz. Yakubî, II, s. 437.

⁵³ İbnü'l-Esir, V, s. 372.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, V, s. 373.

⁵⁵ Fersah: yaklaşık 5km'lik bir ölçü birimi.

<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=121783> (29.06.2009)

gelişmemiştir. Çünkü Tahir, Ali bin İsa'nın ordusunun kalabalıklığını fark edince teslim olmak bir tarafa, kaşı ordunun kalbinin hedef alınmasıyla başarıya ulaşabileceği taktiğini öne çıkarmıştır.⁵⁶ Tahir'in, kumandanlarıyla yaptığı meşveret sonucunda Ali bin İsa'nın Abdullah Me'mun'un üzerindeki biatini hatırlattığını görüyoruz.⁵⁷ Onun bu davranışı, bir taraftan kendi davasının haklılığını ortaya koyma ve kendi safındaki askerlere moral verme; diğer taraftan da Ali bin İsa'nın safındaki askerlerde karşıt duyguların ortaya çıkmasına zemin hazırlamak amacını taşımaktadır.

Ali bin İsa'nın bir keşif gezisi yapması, askerlerinden birazının ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bunu fark eden Tahir, fırsatı değerlendirmeye karar vermiş ve komutasındaki beş bin kişilik orduyu hücumla geçirmiştir. Bu taktikle şartları bir nebze eşitlemiş olan Tahir, Ali bin İsa'ya bizzat saldırmaktan geri durmamıştır. Kaynaklardan, ikili mücadele neticesinde Tahir'in, Ali bin İsa'nın boynunu bedeninden ayırdığı öğrenilmektedir. Askerinin çokluğuna güvenen Ali bin İsa'nın ordusu, kumandanlarının öldürülmesiyle yenilgiyi peşinen kabullenmiş ve sayıca kendisinden zayıf Abdullah Me'mun kuvvetlerinin galibiyetini kabullenmek zorunda kalmıştır. Anlaşıyor ki, Me'mun ordusunun bu başarısında, yetenekli bir kumandan Tahir gibi bir bulunması ve iyi bir taktiğe sahip olması rol oynamıştır.⁵⁸

Tahir, Ali bin İsa ile yaptığı savaşı kazandıktan sonra Allah'a şükürünün bir göstergesi olarak, yanında bulunan kölelerini azat etmiş ve Abdullah Me'mun'a zaferini; *“Allah ömrüne bekâ verdi, düşmanların boyun eğdi ve sana karşı gelenler sana feda oldu. Bu mektubu sana Ali bin İsa'nın başı ellerimin arasında ve yüzüğü parmaklarımdayken yazıyorum. Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur”* ifadeleri yer alan mektubunu göndererek bildirmiştir. Tahir'in mektuptaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Muhammed Emin'in ordusuna kati bir mağlubiyet tattırılmış, Me'mun'un hâkimiyeti sağlanmıştır Mektubu getiren elçi mektubu okuduktan sonra komutanlar ve Horasan halkı, Abdullah Me'mun'u halife olarak selamlamışlardır. Birkaç gün sonra gelen Ali bin İsa'nın başı da Horasan'da herkesin görebileceği bir şekilde sergilenmiştir.

⁵⁶ Tahir'in orduya yaptığı hamasi hutbe için bkz. Taberî, V, s. 53.

⁵⁷ Taberî, V, s. 42-43.

⁵⁸ Yakubî, II, s. 436. Savaşın bu şekildeki gelişimine başka kaynaktan rastlayamadık. Suyutî, Tahir dört bin, Ali bin İsa ise kırk bin kişilik ordulara kumandanlık ettiği belirtmiştir. Suyutî, I, s. 298.

Muhammed Emin'e mağlubiyet haberi geldiğinde ise kendisi balık avlamaktadır. Kendisine bu haberi getiren haberciye; *"yazıklar olsun sana, beni (engellemeyi) bırak! Kevser iki balık yakaladığı halde, ben henüz bir şey yakalayabilmiş değilim"* şeklinde tepki göstermesi, onun yöneticiliği ne kadar hak ettiği sorusunun bir kez daha sorulmasına neden olmuştur. Halife Muhammed Emin, kardeşinin bu zaferine Bağdat'ta misilleme yaparak cevap vermiştir. Abdullah Me'mun'un Bağdat'taki ailesinden ve hazinesinden sorumlu Nevfel'den bir milyon dirhem almıştır. Emin'in el koyduğu bu para, Abdullah Me'mun'a Harun Reşid'in verdiği paradır.⁵⁹ Bağdat'ta bu gelişmeler yaşanırken, Abdullah Me'mun'un Horasan'da kendisini resmi törenlerle halife ilan ettiği görülmektedir.⁶⁰

Halife Muhammed Emin'in takındığı bu tavır, savaş meydanında kırk bin kişilik bir orduyu elinde iki kılıçla savaşıyorak tarumar eden Tahir'in,⁶¹ Bağdat sakinlerinin kalbinde yarattığı korku ve dehşeti yok etmeye yetmemiştir. İnsanların bu korkusuna, halifenin de ahdi bozduğu, Abdullah Me'mun'la böyle bir mücadeleye girmekten dolayı pişman olduğu söylentisinin yayılması eklenince, yeni olayların çıkması kaçınılmaz olmuştur.⁶² Nitekim 195/810 yılında yaşanan kargaşa buna örnek teşkil etmektedir. Ali bin İsa'nın ölüm haberi Bağdat'ta bulunan komutanlar arasında, Muhammed Emin'in dirayetsizliğini ortaya koymuş, bu olay bahane edilerek halifeden erzak ve caize talebinde bulunulmuştur. Abdullah bin Hazim ise, Abbasi komutanlarının bu isteklerini haber aldığıında, duruma el koymak ve ortalığı yatıştırmak için şiddetli çarpışmalar yapmak zorunda kalmıştır. Kargaşadan, çıkan gürültüye bakması için gönderdiği hizmetkârları sayesinde haberdar olan Muhammed Emin, orduya dört aylık erzak ve caizelerin verilmesini salık vererek, ayaklanmanın bastırılmasını sağlamıştır.⁶³

Ancak, Halife Muhammed Emin'in pişmanlığı ve ızdırabı çabuk geçmiş olmalı ki, orduyu Abdurrahman Cebele el-Ebnavî'nin komutasına vererek, Tahir'in üzerine Hemedan'a yolladığı görülmektedir.⁶⁴ Abdurrahman bin Cebele el-Ebnavî, Ali bin İsa'nın kapıldığı gururu terk ederek, Tahir'in hedef olarak belirlediği Hemedan'a ondan

⁵⁹ Taberî, V, s. 44. Tahir'in zafer mektubunun ulaşmasından sonra Me'mun'un hutbesi için bkz. Yakubî, II, s. 438.

⁶⁰ Taberî, V, s. 53.

⁶¹ Bu nedenle bu savaştan sonra ona "Zülyemineyn" adı verilmiştir.

⁶² İbnü'l-Kesir, X, s. 226. Emin'in pişmanlığını Tağrıberdi de kaydetmiştir. Bkz. Tağrıberdi, II, s. 150.

⁶³ Taberî, V, s. 54.

⁶⁴ Taberî, V, s. 54.

önce gelmiş, yolları kontrol altına almış, surları ve şehir kapılarını tahkim etmiştir. Bu arada Ali bin İsa'nın oğlu Yahya bin Ali de, babası öldürüldükten sonra Rey ve Hemedan arasını mevzi edinmiş, babasını terk edenleri yakalayıp hapsedmiştir. Yahya, babasının görevini devralma gayesiyle Muhammed Emin'e mektup yazmış, Muhammed Emin ise görevi Abdurrahman'a verdiğini; ancak yardım istenmesi durumunda ona katılmasını istemiştir.

Tahir'in de yolda olduğu haberi ulaşınca Yahya, yaptığı meşveret neticesinde Hemedan'a yakın bir yerde mevzilenmeye karar vermiş; ancak ordusu, onu şehir yakınlarında terk etmiştir. Yardımsız kalan Abdurrahman, Tahir'le muharebeye girmiş ve ordusunun mukavemeti zayıflamaya başladığında; bir yandan savaşmış, diğer yandan da ordusunun direncini konuşmalarıyla arttırmaya çalışmıştır. Bu konuşmaya örnek olarak şu hitap verilebilir: *“Ey meliklerin çocukları! Ey kılıçlarla ülfeti olanlar! Onlar acemdir. Uzun işlerin ve sabrın adamı değildir onlar. Onlara sabredin! Anam babam size feda olsun.”*

Savaşın en şiddetli anında Tahir'in adamlarından biri, Abdurrahman'ın alemdarını öldürünce, askerler arasında büyük bir panik yaşanmış ve oldukça önemli miktarda kayıp verilmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman, ordusuyla şehre sığınmış ve bundan böyle savaş, sur üstünden atılan mancınıklar ve şehir kapıları önünde yapılan küçük çarpışmalarla devam etmiştir. Sonunda, şehri muhasaraya alan Tahir'in baskısı netice vermiş; Abdurrahman ve Yahya eman⁶⁵ dilemek zorunda kalmışlardır. Ancak Abdurrahman'ın bu durumu kabullenemediği ve tekrar saldırıya geçtiği görülmektedir. Yapılan savaş sonrasında ise, ordusu hezimete uğramış, kendi de hayatını kaybetmiştir. Tahir de, bu başarıdan sonra Hilvan'ın Şalşal köyüne kadar ilerlemiş ve her geçtiği yerde hükmünü kabul ettirmiştir.⁶⁶

Bu başarılarının ardında hiç şüphesiz ilk andan itibaren Abdullah Me'mun'un veziri Fazl bin Sehl'in büyük katkısı vardı. Ali bin İsa ve Abdurrahman bin Cebele gibi Muhammed Emin'in safında yer alan iki değerli siyasi şahsiyetin başarısızlıkları ve ölümleri, onun Abdullah Me'mun'a verdiği destek sayesinde olmuştur. Abdullah Me'mun, bu desteğinden dolayı Fazl'a, Hemedan dağlarından Tibet'e, Fars Denizi'nden

⁶⁵ İslam ülkesine girmek veya İslam ordusuna teslim olmak isteyen kişiye sözlü veya yazılı can ve mal güvencesidir. Bkz. Nebi Bozkurt, “Eman”, *DİA*, XI, s. 75–77.

⁶⁶ Taberî, V, s. 54–56.

Deylem ve Cürcan'a kadar olan bölgeyi, ikta olarak vermiş; ayrıca, “seyfiye ve kalemiye sınıfının sahibi” anlamına gelen “*zürriyâseteyn*” lakabını tevcih etmiştir.⁶⁷

Me'mun'un yeri ve konumu Tahir'in kazandığı savaşlarla iyice sağlamlaşırken; yenilgiye uğrayan ordusu Bağdat'a dönen Muhammed Emin'in işleri de iyice kötüleşmiştir. Muhammed Emin'in Kazvin'deki valisinin Tahir tarafından dövülmesi ile Halid bin Yezid bin Muaviye bin Ebu Süfyan'ın halifelik iddiası (Rakka'da “*Süfyanî İsyani*” olarak tarihe geçen isyan) bu kötü gidişatın göstergesi olarak dikkati çekmektedir.⁶⁸

Muhammed Emin'in veziri Fazl bin Rebi ise, Abdurrahman'ın hezimetini haber alınca öylesine hiddetlenmiştir ki, aklına ilk gelen şeyi fiiliyata dökmek için Muhammed Emin'in yanına varmıştır. Emin'den, Me'mun'un Bağdat'ta bulunan iki oğlunu hapsedmesini, hatta bazı rivayetlerde öldürtmesini istemiştir. Ama Muhammed Emin'in bunu kabul etmediğini görüyoruz.⁶⁹

Kumandan Tahir bin Hüseyin, Muhammed Emin ve yönetimi için yıkıcı bir etki yapmanın yanı sıra, artık hilafeti Abdullah Me'mun'a hediye etmeye hazırlanmaktadır. Tahir'in önünün alınması gerektiğini bilen Muhammed Emin, yeni bir umutla ordu hazırlığına girişmiştir. Muhammed Emin, kırk bin kişilik orduyu Abdullah bin Humeyd el-Kahtabe ve Ahmed bin Yezid'in komutasına vererek Hulvan'a, Tahir'in üzerine göndermiş, ancak Tahir, iki kumandan arasına casusları sayesinde anlaşmazlık sokmayı başarmıştır. Bu şekilde Muhammed Emin'in gönderdiği ordu, çarpışmaya gerek kalmadan dağılmıştır. Bunun üzerine Tahir rahat ve emniyet içerisinde Hulvan'a girebilmiştir. Tahir Hulvan'da iken, Abdullah Me'mun'un mektubu kendine ulaşmış; bu mektupla, teslim aldığı şehirleri Herseme bin A'yen'e⁷⁰ bırakıp Ehvaz'a gitmesi istenmiştir. O da bu emre uymuş ve kendinden istenilenleri yerine getirmiştir.⁷¹

Emin, girişimlerinin neticesiz kaldığını görünce yönetim mücadelesini kaybetmemek için Abdülmelik bin Salih bin Ali'yi⁷² Tahir ve Herseme bin A'yen'in üzerine göndermek istemiştir. Ancak bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Zira

⁶⁷ İbnü'l-Esir, V, s. 383.

⁶⁸ İbnü'l-Kesir, X, s. 227.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, V, s. 167–168.

⁷⁰ Abbasîlerin önde gelen kumandan ve valilerinden biridir (ö. 200 / 816).

⁷¹ İbnü'l-Kesir, X, s. 235-236.

⁷² Abdülmelik bin Salih bin Ali, babası zamanında hapse atılıp kendisi tarafından özgürlüğüne kavuşturulan biridir. Bkz. İbnü'l-Kesir, X, s. 236.

Abdülmelik Rakka'da ölmüş, zaten karışıklık içerisinde bulunan ordu da dağılmıştır. Böylece Muhammed Emin'in 196/811 yılındaki girişimi de akim kalmıştır. Üstelik beraberinde yeni sorunlar da ortaya çıkmış; Hüseyin bin Ali bin İsa bin Mahan aynı yıl içerisinde Bağdat'ta ayaklanmıştır.

Anlaşıldığı kadarıyla Ali bin İsa'nın oğlu Hüseyin, daha Rakka'dayken Abdullah Me'mun adına biat almıştır.⁷³ Ali bin İsa'nın oğlu Bağdat'ta; "*Muhammed (Emin), dininizi boşa çıkarmayı, ahdinizi bozmayı ve birliğinizi parçalamayı istemektedir*" şeklinde başlayan bir konuşma yapmış ona ve beraberindekilere müdahale eden askerlere üstünlük sağlamış, çok kısa sürede yönetimi ele geçirip Abdullah Me'mun'a biat ettiğini ilan etmiştir. Bunun yanında Muhammed Emin'i de Kasru'l-Mansur'da gözaltında tutmuştur. Ancak bu biat bir gün sürmüştür. Ertesi gün erzak talebiyle Hüseyin'e geldiğinde, Muhammed bin Halid'in; "*Ey insanlar! Hüseyin bin Ali'nin hangi sebepten dolayı bize emrettiğini bilmiyorum. Ne yaş ne itibar bakımından ve ne de yücelik bakımından bizden büyük değildir*" şeklindeki konuşmasını, Esed el-Harbî'nin konuşması takip etmiş ve çıkan kargaşada Hüseyin öldürülmüş; Muhammed Emin ise hapsedildiği Kasru'l-Mansur'dan çıkarılıp biat tazelemiştir.⁷⁴

Emin iktidarı ele geçirdikten sonra yeni ordular hazırlamıştır. Nehrevan'da bulunan Herseme bin A'yen üzerine Ali bin Muhammed bin İsa bin Nüheyk'i göndermişse de, İbni Nüheyk yenilgiden kendini kurtaramamıştır.⁷⁵ Bu arada Tahir de boş durmamış; Ehvaz'ı zaptederek Bağdat'ı muhasara hazırlığına başlamıştır.⁷⁶ Bu olay, Fazl bin Rebi'in Muhammed Emin'i bırakıp ortadan kaybolmasına neden olmuştur.⁷⁷

4. BAĞDAT'IN KUŞATILMASI VE MUHAMMED EMİN'İN ÖLDÜRÜLMESİ

Muhammed Emin'in Abdullah Me'mun'a karşı yenilgileri artık savaş meydanlarında galip gelinemeyeceğini ayan beyan ortaya koymuştur. Bunun üzerine

⁷³ Yakubî, II, s. 440.

⁷⁴ Taberî, V, s. 64; İbnü'l-Esir, V, s. 386.

⁷⁵ Yakubî, II, s. 440.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, V, s. 167-168.

⁷⁷ İbnü'l-Kesir, X, s. 237.

daha evvel Muhammed Emin'e biat etmiş olan bazı çevreler, yavaş yavaş saf değiştirmeye ve hilafeti gerçek sahibine vermenin zamanının geldiğini fark etmeye başlamışlardır. Bunlardan biri, Muhammed Emin işbaşına geldiğinde onun tarafından Mekke'ye vali olarak atanan Davud bin İsa bin Musa bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'tır. Bu şahıs, 196/811 yılında daha önce Kâbe'ye asılan ahitnameler üzerine söz verdiklerini hatırlatmış ve Muhammed Emin'in ahdi bozup kardeşlerini azlettiğini, küçük yaştaki oğlunu şartname hilafına veliaht olarak atadığını, zalimin değil mazlumun yanında bulunulması gerektiğini belirttikten sonra Muhammed Emin'in üzerinden biatını alıp, Abdullah Me'mun'a biat ettiğini ilan etmiştir.

Davud aynı davranış ve tavrı Medine valisi olan oğluna da yapmasını söylemiş ve böylece Harameyn'de Muhammed Emin azledilmiştir. Mekke ve Medine'den sonra Yemen'de de Muhammed Emin azledilmiş ve onun yerine Abdullah Me'mun'a biat edildiği ilan edilmiştir.⁷⁸ Bunların yanında Tahir, Mansur bin Mehdi vasıtasıyla Basra'dan; Fazl bin Musa bin İsa vasıtasıyla Kufe'den; Muttalib bin Abdullah vasıtasıyla Musul'dan; İbad bin Muhammed vasıtasıyla Mısır'dan ve daha evvel değinildiği gibi Hüseyin bin Ali bin Mahan vasıtasıyla da Rakka'dan Abdullah Me'mun için biat almıştır.⁷⁹

Bu gelişmelerden sonra Abdullah Me'mun'un önünde tek bir engel kalmıştır; o da Bağdat'tır. Direnci kırıp sorunu kökten halletmek için Bağdat şehri, 197/812-813 tarihinde, doğusundan Tahir bin Hüseyin ve batısından Herseme bin A'yen komutasındaki ordularca kuşatılmıştır.⁸⁰ Şehrin etrafına hendekler kazılmış, mancınıklar yerleştirilmiştir.⁸¹ On beş ay süren kuşatma neticesinde,⁸² Muhammed Emin Bağdat'ın düşeceğini anlamış ve Herseme bin A'yen'den emân talebinde bulunmuştur. Muhammed Emin'in bu talebine Herseme olumlu cevap vermiş; ancak Tahir, durumdan haberdar olmuş ve Muhammed Emin'i yakalatıp 198/813 senesi Muharrem ayında boynunu vurdurtmuştur.⁸³ Muhammed Emin'in kesik başı bir müddet Bağdat'ta asılı

⁷⁸ Taberî, V, s. 70-71.

⁷⁹ Yakubî, II, s. 440. Emin ve Me'mun arasındaki ihtilaf özellikle merkezden uzak olan Mısır üzerinde sürekli bir mücadeleye sahne olmuştur. Bkz. Yakubî, II, s. 440; Tağriberdi'de Mısır halkının Eminciler ve Me'muncular şeklinde iki hizbe bölündüğü kaydedilmiştir. Bkz. Tağriberdi, II, s. 154.

⁸⁰ Yakubî, II, s. 440.

⁸¹ Taberî, V, s. 74.

⁸² Suyutî, I, s. 299.

⁸³ Yakubî, II, s. 441. Safer ayı diyenler de vardır bkz. İbnü'l-Kesir, X, s. 240.

olarak teşhir edilmiş ve daha sonra Tahir tarafından Abdullah Me'mun'a, durumu bildiren bir mektupla birlikte gönderilmiştir.⁸⁴

Bağdat yakılıp yıkılmış, birçok insanın kanı dökülmüş ve neticede kardeşler arasındaki iktidar mücadelesi sona ermiştir. Muhammed Emin'in öldürülmesiyle sona eren mücadele, Abdullah Me'mun'a, Merv yanında sadece Bağdat'ı değil, hilafeti de kazandırmıştır. Muhammed Emin ve Abdullah Me'mun arasındaki mücadeleye uzaktan bakıldığında, Harun Reşid tarafından Abdullah Me'mun'a bırakılan Merv ve dolayısıyla İran unsurunun ne kadar önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi İranlılar mücadelelerinde komutanlarına sadakatten bir an bile ayrılmamış ve zafere giden yolda büyük bir paya sahip olmuşlardır. Hiç kuşkusuz bunda Tahir bin Hüseyin ve özellikle de Fazl bin Sehl gibi askerî ve siyasî dehalari unutmamak lazımdır.

Muhammed Emin etrafında kümelenen; paradan, mal ve makamdan başka bir şey düşünmeyen Arap unsurları ise, hilafetini savundukları kişi için aynı çabayı gösterememişlerdir. Hatta Muhammed Emin'i, Abdullah Me'mun'la mücadeleye ve çatışmaya kışkırtan Fazl bin Rebi bile, Bağdat muhasarasından evvel halifesini yüz üstü bırakıp kaçmıştır. Bütün bu olaylar ve gelişmeler yine gösteriyor ki, Harun Reşid, - bilerek veya bilmeyerek- Abdullah Me'mun için uzun vadede de olsa hilafete giden yolu bizzat kendisi açmış ve liyakatsiz oğlu Muhammed Emin'i bu şekilde safdışı bırakmıştır.

⁸⁴ Taberî, V, s. 99.

II. BÖLÜM

ABDULLAH ME'MUN DÖNEMİ İÇ VE DIŞ SİYASİ OLAYLARI

Me'mun dönemi siyasi olaylarına göz atıldığında ağırlığı iç meselelerin oluşturduğu göze çarpmaktadır. Aşağıda izah edileceği üzere iç meseleler gayri memnun grupların merkezi otoriteyi zor durumda bırakan ayaklanmalarını bastırmak ve onlarla mücadele etmek şeklinde gerçekleşmiştir. İki kısımda incelenebilecek bu isyanların ilk kısmına halifenin bazı tavır ve tutumları sebep olmuştur. İkinci başlıkta incelenecek ayaklanmalar ise yönetimi/iktidarı değiştirme çabası olarak değerlendirilecektir.

1. MERKEZİ OTORİTEYE KARŞI MEYDANA GELEN İSYANLAR

1.1. Nasr bin Şebes İsyanı

Hilafet mücadelesi sona erdikten sora Tahir bin Hüseyin, Abdullah Me'mun'un emri ile, fethettiği yerleri Fazl bin Sehl'in kardeşi Hasan bin Sehl'e bırakıp, Rakka'ya vali olarak gönderilmiştir. Tahir'in Rakka'da, Nasr bin Şebes'in başlattığı isyanı bastırması istenmiştir.¹ Ancak Tahir bin Hüseyin, hilafetin Abdullah Me'mun'a kazandırılmasındaki etkin rolüne rağmen, Hasan bin Sehl'in ödüllendirilmesine kızmış olacak ki, Nasr bin Şebes'e karşı başarı elde edememiştir. Bu kez 206/821–822 yılında, Abdullah bin Tahir Rakka'ya gönderilerek isyanı bastırmakla görevlendirilmiştir.²

¹ Taberî, V, s. 121; İbnü'l-Kesir, X, s. 244.

² Taberî, V, s. 154. Taberî, Abdullah'ın valiliğe getirilmesi üzerine babası Tahir ona yönetimde nasıl davranacağına dair bir mektup yazar. Bu mektup o kadar beğenilir ki halife tarafından diğer yöneticilere

Bunun yanında Abdullah Me'mun, Nasr bin Şebes isyanını bastırmak için diplomatik yollara da başvurmuş; elçiler göndermiş, ancak Nasr, Abdullah Me'mun'a olan güvensizliğini belirterek isyanı bitirmeye yanaşmamıştır.³ Bu teşebbüsten sonuç alamayan Halife Abdullah Me'mun, Nasr'a mektup göndererek onu ikna etme yoluna da başvurmuş, ancak bundan da bir sonuç alamamıştır.⁴

209/824–825 yılına gelindiğinde, daha önce Rakka'ya isyanı bastırmak üzere gönderilen Abdullah bin Tahir, bu kez isyanı bastırmakta epey mesafe aldığını, Halife Abdullah Me'mun'a yazdığı raporda dile getirmiştir. Abdullah raporunda, Nasr bin Şebes'in önde gelen kumandanlarının öldürüldüğünü, muhasaranın devam ettiğini ve isyancının çok zor durumda olduğunu ve sonunda emân talebinde bulunduğunu belirtmiştir. Halife Abdullah Me'mun, Abdullah bin Tahir'e gönderdiği cevabî mektupta, Nasr'a emân verilmesini istemiştir.⁵ Bu emir üzerine Keysum'da kuşatma altında tutulan Nasr bin Şebes'e eman verilmiş ve kendisi 210/815'te Bağdat'a halifenin huzuruna getirilmiştir. Böylece devleti, yaklaşık on sene meşgul eden Nasr bin Şebes isyanı, emân yöntemi ile sona erdirilmiştir.⁶

1.2. Bağdat'ta Karışıklıklar ve Merkezi Otoritenin Zayıflaması

Daha önce, Abdullah Me'mun'un üzerinde İranlıların nüfuzunun fazla olduğundan bahsedilmişti. Hatta kardeşi Emin'le mücadelesinde, kendisine karşı kullanılan en güçlü argümanların başında, İranlı unsurların, özellikle Fazl bin Sehl vasıtasıyla Abdullah Me'mun üzerindeki egemenliği gelmekteydi. Yukarıda belirtildiği gibi, Bağdat'ta Abdullah Me'mun yönetimi ele aldığı anda, şehrin yönetimi Fazl bin Sehl'in kardeşi Hasan bin Sehl'e verilmişti.⁷ Bu olay, Bağdat'ta fitne kazanının kaynamasının başlangıcını teşkil etmiştir. Zira şimdiye kadar hiçbir Abbasi halifesi hilafet merkezini Bağdat dışına taşıma niyetinde olmamıştı.

birer nüshasının gönderilmesi emredilir. Mektubun metni için bkz. Taberî, V, s. 156–161. Abdullah, 205 / 819–820 tarihinde babası tarafından bu göreve getirilmişti. Bkz. İbnü'l-Kesir, X, s. 255.

³ Taberî, V, s. 165.

⁴ Taberî, V, s. 166.

⁵ Taberî, V, s. 166.

⁶ Taberî, V, s. 168.

⁷ Taberî, V, s. 121; İbnü'l-Kesir, X, s. 244; Zehebî, X, s. 274; Kalkaşandî, I, s. 215.

İranlı nüfuzunu, halifenin üzerinden atmak isteyenlerin başında Herseme bin A'yen gelmektedir. Ebi Süreyya ve Muhammed bin Muhammed Alevî isyanlarını bastırıp, Kufe'den Horasan'a geldiğinde, Herseme bin A'yen'e halifenin mektubu ulaşmıştır. Mektupta, Herseme'nin Şam'a gitmesi emredilmektedir.⁸ Fakat Herseme bunun Fazl bin Sehl tarafından düzenlenmiş bir komplo olduğunu anlamış ve “*Emirelmüminini görünceye kadar dönmeyeceğim*” diyerek bu emre itaatsizliğini dile getirmiştir. Herseme'nin asıl niyeti isyan değildir. Herseme, Halife ile konuşup Fazl bin Sehl'in kendinden sakladıklarını haber verip, onu Bağdat'a dönmeye ikna etmek istemektedir. Bunun farkında olan Fazl bin Sehl, Abdullah Me'mun'a, Herseme'nin halifeye karşı olduğunu ve ona komplolar kurduğunu söylemiştir. Bu yalanına, Ebi Süreyya isyanında Herseme'nin de olduğunu ekleyen Fazl, Herseme'nin son olarak Şam'a gitmek istememesi ile muhalefetini açıktan ortaya koyduğunu ileri sürmüştür.⁹

Herseme Merv şehrine girdiğinde, bunun halifeden gizleneceği zannına kapılmış ve bu nedenle tabl çaldırmıştır. Fazl bin Sehl tarafından Herseme'ye karşı doldurulan halife ise, bunu duyduğunda ne olduğunu sormuş ve kendisine; “*Bu Herseme'dir. Esip gürlüyor*” şeklinde cevap verilmiştir. Abdullah Me'mun'a verilen cevapta Herseme'nin tabl çaldırması bir hâkimiyet göstergesi ve halifeye bir başkaldırı olarak yorumlandığı, en azından Abdullah Me'mun'a bu şekilde aktarıldığı görülmektedir. Bu sözler üzerine halife, Herseme bin A'yen'i huzuruna çağırılmış ve ona kızmıştır. Ayrıca Kufe'deki isyanı desteklediği ve Ebi Süreyya'nın onun dostu olduğunu ileri sürerek hapse atılmasını emretmiştir. Bir müddet hapiste kalan Herseme, hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra, Fazl bin Sehl tarafından gizlice öldürülmüştür.¹⁰

Herseme, Merv'de hapisteyken Bağdat'ta da karışıklıklar iyice gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Askerler Hasan bin Sehl'den, kendilerine söz verilen ücret ve erzaklarını alamamışlar ve orduda huzursuzluk baş göstermiştir. Tam bu sırada da Ebi Süreyya'nın kardeşi Zeyd bin Musa'nın isyanı patlak vermiştir. Sonuçta askerler Hasan bin Sehl'in kumandanı Ali bin Hişam ile harp etmişler ve onu Bağdat dışına

⁸ Taberî, V, s. 131; Zehebî, X, s. 283.

⁹ Taberî, V, s. 131.

¹⁰ Taberî, V, s. 131-132; Yakubi, Herseme'nin yanında Yahya bin Amir'in olduğunu kaydeder. Bu şahıs Herseme ile birlikte halifenin yanına girince; “*Selam olsun sana ey kâfirlerin emiri!*” şeklinde Me'mun'u selamlar ve orada derhal öldürülür. Böyle bir ortamda konuşmaya başlayan Herseme, halifeye Fazl bin Sehl'i göstererek; “*Şu Mecusi'yi dostların ve yardımcılarının önüne geçirdin*” şeklinde nasihat etmişse de halifeye meramını anlatamamış ve hapse girmekten kendini kurtaramamıştır. Bkz. Yakubi, II, s. 449–450.

atmışlardır.¹¹ Hasan bin Sehl'in kumandanları ise, Bağdat şehrinin etrafını kuşatmışlardır ve her fırsatta, iki taraf arasında çatışmalar çıkmıştır. Kaybeden taraf ise hep Hasan bin Sehl'in ordusu olmuştur. Sonunda, 201 yılı Rebiülevvel ayında (M. 816), Hasan bin Sehl'in ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır.¹²

Bağdat'taki mücadelelerden Hasan bin Sehl bir sonuç alamadığı halde rakipleri, gün geçtikçe daha organize hareket etmeye başlamışlardır. Harun ve Ebi Zenbil komutasındaki Hasan Bin Sehl ordusunun mağlubiyetiyle de, akıllarındakini fiiliyata dökmüşlerdir. “*Mecusî oğlu Mecusî Hasan bin Sehl'in yönetimine rıza göstermeyeceğiz ve onu Horasan'a göndereceğiz*” şeklinde niyetlerini ortaya koyan rakipler, Abbasî hanedanından Mansur bin Mehdi'yi hilafete geçirmek istedilerse de Mansur'a bunu kabul ettirememişlerdir.¹³ Mansur, sadece Abdullah Me'mun adına Irak ve Bağdat'ta emir olmayı kabul etmiştir. Bağdat'ta artık Hasan bin Sehl ve Mansur bin Mehdi orduları arasında çarpışmalar görülmeye başlamıştır ve Hasan'ın kuvvetleri yine hezimete uğrayan taraf olmuştur.¹⁴

1.3. Bağdat'ta Fasıklar Hareketi ve Abdullah Me'mun'un Azledilme Teşebbüsü

Bağdat, sadece merkezi otoriteyi temsil eden gücün ve merkezi otoritenin icraatlarından memnun olmayan tarafların çarpışmalarına sahne olmamıştır. Bağdat, aynı sene içerisinde, kaynaklarda “*fısk-fussâk hadisesi*” diğer bir tabirle “fasıklar hadisesi” olarak da yer alan olaylarla yüz yüze gelmiştir. Yukarıda bahsedilen otorite boşluğu, şehirde kargaşa ve keşmekeş ortamının doğmasına yol açmıştır. Bağdat'ın Harbiye adlı yerinden bazı kişilerin öncülük ettiği gruplar, şehrin her köşesinde ve

¹¹ Taberî, V, s. 132.

¹² Taberî, V, s. 133; İbnü'l-Kesir, X, s. 244.

¹³ Arap yanlısı bir siyaset takip eden Emevîlerin bu siyasetinin aksine bir siyaset takip eden Abbâsîler, özellikle de ihtilallerinin başarısında büyük rol sahibi İranlı unsurlara devlet kademelerinde önemli görevler verdiler. Devlet kademelerinde güçlenmeye başlayan İranlı unsurun gücü -Halife Mansur'un Ebu Müslim Horasanî'yi öldürtmesinde görüldüğü gibi- kırılmaya çalışılmıştır. Ancak bunun yanında Bermekîler gibi diğer bazı aileler de devlet kademeleri içerisinde güçlenmeye başlamıştır. Devlet kademelerinde bulunan Arap unsurlar İran asıllı ailelerin devlet içerisindeki nüfuzlarından rahatsız olmaya başlamışlardır. Bu grubun başında sonradan Muhammed Emin'in veziri olan Fazl bin Rebi bulunmaktaydı. Bu şahıs Harun Reşid'in hacibi olduktan sonra halife üzerinde etkili olmaya başladı ve Bermekîler gözden düştü. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, s. 519. Fazl bin Rebi'in bu siyaseti Emin ve Me'mun döneminde de devam ettirdiği ve bu nedenle Harun Reşid'e verdiği sözde durmayıp Me'mun yerine Emin'e tabi olduğu düşünülebilir.

¹⁴ Taberî, V, s. 135.

sokağında oğlan ve kadın kaçıрма, yol kesme gibi suçları alenî yapmaya başlamışlardır.¹⁵ Bu suç gruplarını önleyecek bir kuvvetin yokluğu, halkı kendi başlarının çarelerini bakmaya sevk etmiştir. Bu kargaşa ortamında, suçlularla mücadelede lider olarak iki kişi öne çıkmıştır; bunlar Halid Deryuş ve Sehl bin Selame el-Ensarî'dir.¹⁶

Halid Deryuş, Bağdat'ın Anbar adı ile bilinen nahiyesindedir. Suç gruplarının (fasıkların) Bağdat'taki faaliyetleri tahammül sınırlarını zorlayınca, halk kendinden az bir topluluğa karşı neden mukavemet gösteremediği konusunda kendini kınamaya başlamıştır. İşte böyle bir ortamda devreye, Halid girmiştir. Ailesinden, komşularından ve yakınlarından “iyiliği emredip kötülükten sakındırmak” konusunda yardım talep eden¹⁷ Halid'in bu hareketi kısa sürede etkisini göstermiş ve suç grupları faaliyetlerini kısıtlamak zorunda kalmışlardır. Ayrıca kendilerine karşı güç oluşturan Halid'i öldürmek istemişler ancak, bunda başarılı olamamışlardır. Halid, “iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma hareketi” boyunca, hiçbir zaman halifenin varlığına halel getirecek bir girişimde bulunmamıştır.¹⁸

Halid'in dışında suç grupları ile mücadele eden diğer bir lider de Sehl bin Selame el-Ensarî'dir. Fasıklar Hareketi'nin çıkış yeri Harbiye'dendi. Horasanlı olan Sehl bin Selame de, fasıkların yaptıklarına karşı tepki koymak isteyen Bağdatlıları etrafına toplamıştır. Sloganı Halid'inkine benzemektedir: “İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak; Allah'ın kitabı ve peygamberin sünnetiyle amel etmek”. Mushafı boynuna asan Sehl bin Selame, ilk önce mahallesinde meydana gelen anarşiyi ortadan kaldırmakla işe başlamıştır.¹⁹ Daha sonra etrafındakileri ve Haşimoğullarından bazılarını bu işi yapmaya davet etmiştir. Ona katılanlar bir divan oluşturmuşlar ve böylece Sehl bin Selame'ye biat edilmeye ve biat edenlerin adları yazılmaya başlanmıştır. Üstelik yeni bir söz daha verilmiştir: Sehl bin Seleme'ye muhalefet

¹⁵ Olayın vahameti Taberî'de şu şekilde dile getirilir; “ لا سلطان يمنعمهم ولا يقدر على ذلك منهم لأن السلطان كان يعتز بهم وكانوا بطانته فلا يقدر أن يمنعمهم من فسق يركبونه *“Onları önleyecek bir sultan yoktu. Buna gücü de yetmez. Çünkü sultan onlarla izzet bulur. İşledikleri fişklardan onları men edememekteydi.”* Taberî V, s. 136. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kesir, X, s. 247.

¹⁶ Taberî, V, s. 135; İbnü'l-Kesir, X, s. 247.

¹⁷ Taberî, V, s. 135.

¹⁸ Taberî, V, s. 135; İbnü'l-Esir, V, s. 431.

¹⁹ Taberî, V, s. 135; İbnü'l-Esir, V, s. 431.

edenlere karşı savaşılacaktır. Bu bağlılık sonuç vermiş ve fasıkların şehirdeki faaliyetleri büyük ölçüde bastırılmıştır şehirdeki anarşinin bir nebze yatıştırılmıştır.²⁰

Halid, Sehl bin Seleme'nin hareket metodunu; "*Ben sultanı ayıplamıyor, kınamıyor, onunla savaşmıyor ve ona bir şeyi de emretmiyorum.*" şeklinde eleştirirken, Sehl bin Selame ona şu şekilde karşılık vermiştir: "*Kitab ve sünnete muhalif olan her kim olursa olsun onunla savaşırım.*" Bu iki şahsın hareket metodu, merkezi yönetime bakış açıları çerçevesinde birbirinden ayrılmaktadır. Halid, şehirdeki kaosa çözüm ararken, çözümü yine merkezi yönetimle birlikte bulmayı düşünmektedir. Oysa Sehl, kitap ve sünnete uymayan sultan bile olsa ona karşı geleceğini söyleyerek, merkezi otoriteye karşı hareketinin konumunu tayin etmiştir. Bu şartlarda ona biat edenlerin biatlerini kabul etmiş ve muhaliflerine savaş açacağını söylemiştir.²¹ Sehl bin Selame kurduğu divan, insanlardan aldığı biat ve muhaliflerine karşı savaşacağını söylemekle adeta kriz ortamından istifade ederek kendi yönetimini kurma gayreti içerisinde görülmektedir.

Bağdat halkı bu kargaşa ortamında fasıklarla boğuşurken, Abdullah Me'mun'un, Ali bin Musa Rıza'yı veliaht tayin ettiği haberi şehre ulaşmıştır.²² Halife, askerlerine ve saray halkına Abbasî hanedanın simgesi siyah elbiseleri çıkarıp Alioğularını temsil eden yeşil renkli elbiseler giymelerini emretmiştir.²³ Bu haber Bağdatlıların halifeye olan güvenlerini iyice sarsmıştır. Nihayetinde Halife Abdullah Me'mun hal' edilip yerine İbrahim Mehdi halife ilan edilmiştir. Ancak, siyasi keşmekeş öyle bir hal almıştır ki, ilanın yapıldığı Cuma günü, cemaat Cuma namazını kılmadan, camiden ayrılmak zorunda kalmıştır.²⁴

202/817-818 yılında "*Mübarek*" lakabı verilerek İbrahim Mehdi'ye biat edilmiştir. Mansur bin Mehdi'nin de aralarında olduğu Haşimoğulları ve askerler, İbrahim'e biat etmişlerdir. O da hemen gerekli atamaları yaparak siyasi varlığının

²⁰ Taberî, V, s. 135. İyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmenin temelleri Kur'ân, sünnet ve icmaya dayanmaktadır. Bu nedenle bu eylemin farz olduğu kaynaklarda yer almıştır. Uygulama her ne kadar devletin elinde olsa da yetersiz kalındığında bunu bakılmaz ve diğer Müslümanların bunu yerine getirmesi gerekir. Bkz. Mustafa Çağrı, "Emri bi'l-Maruf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, XI, s. 139.

²¹ Taberî, V, s.137.

²² Tam künyesi; Ali bin Musa bin Cafer bin Muhammed bin Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebi Talib. 201 / 816-817 senesinde Me'mun tarafından Abbasî hanedan geleneğine aykırı olarak veliaht tayin edildi. Bu konu " Abdullah Me'mun ve Ali bin Musa Rıza" bölümünde incelenecektir.

²³ Taberî, V, s. 137; Ahmed bin Ali Ebu Bekir el-Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, X, Darul Kutubul İlmiyye, Beyrut, tarihsiz. s. 184; Makdisî, VI, s. 109.

²⁴ Taberî, V, s. 137.

gereklerini yerine getirmeye başlamıştır.²⁵ Bağdat halkı daha önce Fazl bin Sehl ve Hasan bin Sehl'e tepki olarak Mansur bin Mehdi'ye biat ettiği halde, Abdullah Me'mun hal' edilmemişti. Ancak durum bu kez daha vahimdi. Zira hilafet Abbasoğullarından alınıp Alioğullarına devrediliyordu. Üstelik bunu yapan kişi sıradan biri değil Abbasi hanedanının başındaki Abdullah Me'mun'du.

Veliaht tayin edildikten sonra sarayda Abdullah Me'mun'la aynı çatı altında yaşamaya başlayan Ali bin Musa Rıza, devletin iki halife tarafında yönetildiğini, Bağdat'a İbrahim bin Mehdi ve Hasan bin Sehl arasındaki mücadele nedeniyle kargaşanın hâkim olduğunu, Fazl bin Sehl'in ise tüm olanları halifeden gizlediğini Abdullah Me'mun'a haber vermiştir. Abdullah Me'mun, askerlerinden bunları teyit edebilecek kişileri sorunca, Ali bin Musa Rıza da Yahya bin Muaz, Abdülaziz bin İmran, Fazl'ın kız kardeşinin oğlu Ali bin Ebi Said'in isimlerini vermiştir. Canlarının koruma altına alınması şartıyla, bahsedilen bu kişiler, Ali bin Musa Rıza'nın verdiği haberleri doğrulamışlardır.²⁶

Me'mun daha fazla zaman kaybetmeden, 202/217-218'de Bağdat'a sefere karar vermiştir. Hadiselerin ciddiyetini kavrayan Abdullah Me'mun, bu yolculukta çok önemli iki karar almış ve yönetime tamamen hâkim olmayı başarmıştır. Bu kararların ilki, kardeşi Emin ile mücadelesinde hiçbir zaman desteğini ondan esirgemeyen ve dehasıyla hilafeti ona hediye eden Fazl bin Sehl'i, Serahs'ta hamamda yıkanırken, Galip Mesudî el-Esved, Kostantin er-Rumî, Ferec ed-Deylemî ve Muvaffak es-Saklebî adlı dört şahsa öldürtmek olmuştur.²⁷ "Zürriyaseteyn" olarak bilinen Fazl bin Sehl'i öldüren bu dört şahıs kaçmışlarsa da meşruiyetini sağlamak isteyen ve aslında azmettiricileri olan Abdullah Me'mun tarafından yakalatılmışlardır. Katiller bu işin kendilerine halife tarafından yaptırıldığını itiraf edince de Me'mun tarafından derhal öldürtülmüşlerdir. Bu arada Fazl'ın kardeşi Hasan bin Sehl'e taziyelerini göndermeyi de ihmal etmeyen Abdullah Me'mun,²⁸ ikinci kararı için babası Harun Reşid'in mezarının bulunduğu Tus şehrine kadar beklemiştir. 203/818'de Tus'a gelen Abdullah Me'mun, bu kez, veliaht

²⁵ Taberî, V, s. 140; İbnü'l-Kesir X, s. 247; Kalkaşandî, I, s. 211. İbrahim bin Mehdi, Bağdat'taki karışıklıklara müdahalede bulunmuş ve emniyeti sağlamaya çalışmıştır. Bunun yanında kendi otoritesini tanımayanlarla da mücadele etmiştir. Kitap ve sünnete muhalif olanlara karşı mücadele edeceğini şiar edinen Sehl bin Selame, taraftarlarını yanına alarak ona biat etmemişse de İbrahim bin Mehdi onu sindirmiş ve öldürtmüştür. Ayrıntı için bkz. Taberî V, s. 143.

²⁶ Taberî, V, s. 144; İbnü'l-Kesir, X, s. 248-249.

²⁷ Taberî, V, s. 144; İbnü'l-Kesir, X, s. 248-249.

²⁸ Taberî, V, s. 144.

tayin ettiği Ali bin Musa Rıza'yı zehirleterek feci şekilde öldürtmüştür. Ali'yi, babası Harun Reşid'in yanına defnedip birkaç gün yas tuttuktan sonra Bağdat'a gitmek üzere yoluna devam etmiştir.²⁹

Abdullah Me'mun, yukarıda da görüldüğü gibi Bağdat'a giderken, iktidarı üzerindeki pürüzleri tek tek ortadan kaldırmıştır. Hatırlanacağı üzere Bağdat'taki ilk ayaklanma İran/Mecusî etkisi ile gerçekleşmişti. Bunda, Abdullah Me'mun'un fazlasıyla Fazl bin Sehl'in etkisi altında kaldığı kanaati hâkimdir. Hilafet merkezi Bağdat'ın terk edilip, Merv'e yerleşilmesi de bu isyanın çıkmasında önemli rol oynamıştır. Abdullah Me'mun, Fazl'ın yaptıklarından haberdar olunca, Bağdat halkına, yönetimin kendi elinde olduğunu, İranlı nüfuzu gibi bir durumun olmadığını ve bundan böyle de söz konusu olmayacağını göstermesi gerekmiştir. Bu nedenle uygulamaya konulan bir kararla Fazl bin Sehl öldürülmüş ve Bağdat halkının zihinlerini bulandıran vehimlerden kurtulmaları istenmiştir. Bağdatlıların zihnini bulandıran sadece Fazl bin Sehl değildir. Ali bin Musa Rıza'nın veliaht tayin edilmesi, Bağdat halkının, hatta Abbasîlerin dahi kendi kendilerini azletmeleri anlamına gelmektedir. Abdullah Me'mun bu darboğazdan da kendini, yine aynı metodla kurtarmış; yukarıda da bahsedildiği gibi Ali bin Musa Rıza'yı Tus şehrinde zehirleterek öldürtmüştür.³⁰

203/818 senesinde Bağdat'ta gelen Abdullah Me'mun, Hasan bin Sehl'in kızı Boran ile görkemli ve şaşalı bir düğün merasimi ile evlenmiştir.³¹ Gelişen hadiseler sonucunda Abdullah Me'mun 204/819'da Bağdat'a girmiş ve tabir yerindeyse onun özlemiyle sancılanan Bağdat'ın bu sancuları yatışmış ve felaketlerin sonu gelmiştir.³²

²⁹ Taberî, V, s. V, 146; Makdisî, VI, s. 111.

³⁰ Her ne kadar kaynaklar bu konuda muhtelif haberler veriyorsa da olayların gelişimi Ali bin Musa Rıza'nın ölümü üzüm yiyişine bağlı olmaktan çok, bir zehirlenme ihtimali olduğu da düşünülmektedir. Bu konu bir sonraki bölümde tartışılacaktır.

³¹ Abdullah Me'mun her ne kadar Bağdat'a geldiyse de henüz girmemiştir. Burada çok kurnazca bir hamle yapar. Fazl bin Sehl'in kardeşi Hasan'la ve dolayısıyla da İran menşeli tabileriyle var olan akrabalık ilişkilerini bu nikâhla güçlendirmiştir. Bununla birlikte Hasan bin Sehl bundan böyle kayınbabası olması ona göstereceği teveccühün ne Abbasî ve ne de bir başka kesim tarafından artık hor görülmemesine sebep verecekti. Nitekim kaynaklarda bu düğüne karşı bir tepki dile getirilmemiştir. Ayrıntı bkz. Ebil Abbas Şemseddin bin Ahmed bin Muhammed bin Ebi Bekr bin Hallikan bin Bavel bin Abdullah el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu'z-Zemân*, I, haz. Dr. İhsan Abbas, Daru's-Sikafe, Beyrut, 1968, s. 287-290. ; İbnü'l-Esir, V, s. 478. Bunlar çoğaltılabilir.

³² Taberî, V, s. 147-150.

2. ALIOĞULLARININ GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İSYANLAR

2.1. Muhammed bin İbrahim (İbni Tabataba) İsyanı

10 Cemaziyelahir 199/26 Ocak 815 tarihinde, kaynaklarda “İbni Tabataba” adı ile yer alan Muhammed bin İbrahim, Abdullah Me'mun yönetimine karşı Kufe'de isyan başlatmıştır.³³ Muhammed bin İbrahim, hareketinde üç konuya dikkat çekmeye çalışmıştır. Bunlardan ikisi Allah'ın kitabı ve peygamberin sünnetine göre amel etmek; üçüncüsü ise diğer ayaklanmalarda kullanılmayan bir slogandır. Bu slogan, “Muhammed âlinden razı olunmuş kişi”ye daveti ihtiva etmektedir. Bu şekilde isyana Ali oğullarının Abbasoğullarına karşı giriştiği bir iktidar mücadelesi kisvesi giydirilmiştir.³⁴

Muhammed bin İbrahim'in askeri işlerini Ebi Süreyya yürütmektedir. Bu şahıs ileride de görüleceği gibi Muhammed bin İbrahim'i saf dışı bırakmış ve hareketin kontrolünü eline geçirmiştir.³⁵ Muhammed bin İbrahim'in isyan etmesinin sebebi olarak karşımıza iki görüş çıkmaktadır. Bunların birincisini şu şekilde açıklayabiliriz: Abdullah Me'mun, Tahir bin Hüseyin'i fethettiği yerlerden uzaklaştırıp buraları Hasan bin Sehl'e devredince, Irak halkı arasında Abdullah Me'mun'un, Fazl tarafından tesir altına alındığı kanaati uyanmıştır. Fazl bin Sehl'in bu şekilde algılanmaya başlaması, yukarıda da işaret edildiği üzere Abbasî topraklarında gayri memnun cemaatlerin oluşumuna ve bunların isyanına sebep olmuştur. Muhammed bin İbrahim de bu nedenle Kufe'de ayaklananların ilkidir.³⁶

İsyanın patlak vermesine getirilen diğer izah ise şudur: Ebi Süreyya Herseme'nin askerlerindedir. Herseme bin A'yen onun erzakını geciktirip vermeyince,

³³ Tağriberdî, II, 164. Künyesi tam olarak şu şekildedir; Muhammed bin İbrahim bin İsmail bin İbrahim bin Hasan bin Hasan bin Ali bin Ebi Talib.

³⁴ Taberî, V, s. 122. “الرضى من آل محمد” ibaresi “Muhammed âlinden razı olunmuş kişi” anlamına gelmektedir. Bu ibare Alioğullarının Me'mun döneminde takip edebildiğimiz kadarıyla hepsinde kullanılagelen bir slogan haline gelmiştir. Burada zikredilen kişinin Ali bin Musa Rıza olup olmadığı akla gelmekle birlikte isyancıların bu yönde bir açıklaması kaynaklarda yer almamaktadır. Me'mun'un, Ali bin Musa'yı kendine veliaht olarak tayin ederken ona Rıza lakabını takması da bu isyanlar bağlamında değerlendirilebilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu slogan Alioğullarının sonraki ayaklanmalarında da kullanılagelmiştir. Mesela 219/834 tarihinde ayaklanan Muhammed bin Kasım bin Ömer bin bin Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebi Talib'in ayaklanmasında da aynı sloganın kullanıldığı müşahede edilmektedir. Bkz. Taberî, V, s. 207.

³⁵ Taberî, V, s. 207.

³⁶ Taberî, V, s. 207.

o da kızarak Kufe'ye gitmiştir. Akabinde de Muhammed bin İbrahim'e biat ederek, onun isyan halkasına katılmıştır.³⁷

İsyanın başlamasına Ebu'l-Ferec İsfahanî başka bir sebep göstermektedir. Ona göre İbni Tabataba'yı isyana Nasr bin Şebib adında bir Şîi teşvik etmiştir. Nasr bin Şebib, Hac için geldiği Mekke'de Alioğullarından olanlar hakkında araştırma yapmıştır. Bu araştırma neticesinde Alioğullarından olan diğer şahısların aksine Muhammed bin İbrahim'in insanlarla sosyal ilişkilerinin iyi olduğunu ve sürekli ehlibeytin hakkı hakkında konuştuğunu öğrenmiştir. Bunun üzerine Nasr bin Şebib onunla irtibata geçmiş ve hac mevsimi bittikten sonra bu iki kişi Cezire'de buluşmaya karar vermişlerdir.³⁸

Kararlaştırılan yere her ikisi de aşiret ve destekçileriyle gelmişlerdir. Ancak aralarında bir anlaşma sağlamadığı gibi dövüşe varan tartışmalar yaşanmıştır.³⁹ Sonrasında Hicaz'a doğru hareket eden Muhammed bin İbrahim, Abbasî sultanına muhalefet eden ve aynı zamanda bir Şîi olan Ebi Süreyya ile karşılaşmış ve onu kendine biate davet etmiştir. İşte Ebi Süreyya'nın bu isteğe müspet cevap vermesiyle Kufe'de buluşup isyanı başlatmışlardır.⁴⁰

Aslında rivayetler birbirinden kopuk değildir. Görüldüğü gibi Ebi Süreyya Kufe'ye gittiğinde Muhammed bin İbrahim'e biat etmiştir. Buradan Kufe'deki isyanın - tam anlamıyla olmasa da- başladığı sonucuna varabiliriz. Ebi Süreyya gibi bir askerle konumunu güçlendiren Muhammed bin İbrahim'in üzerine Hasan bin Sehl, Züheyr bin Müseyyeb komutasında on bin kişilik bir ordu göndermiştir. Ancak, Muhammed bin İbrahim'in isyanına katılan Ebi Süreyya, bu orduyu mağlup ettiği gibi, binek ve silahlarını da ele geçirmiştir. Muhammed bin İbrahim bu zafere ancak bir gün sevinebilmiş; 1 Receb 199/15 Şubat 815 tarihinde Ebi Süreyya tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.⁴¹ Halkın, Muhammed bin İbrahim'e olan bağlılığını fark eden Ebi Süreyya, bundan sonra da Alioğullarını mücadelesinin içerisinde kullanmaya devam etmiştir. Alioğullarından, henüz küçük yaşta olan Muhammed bin Muhammed Zeyd'i,

³⁷ Taberî, V, s. 207.

³⁸ Ebu'l-Ferec İsfahanî, s. 424-425.

³⁹ *A.g.e.*, s. 425.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 426.

⁴¹ Taberî, V, s. 123; Yakubî, II, s. 447; Halife bin Hayyat, I, s. 469. Ebu'l-Ferec İsfahanî, Muhammed bin İbrahim'in ölümünü doğal bir ölüm olarak kaydeder. Bkz. Ebu'l-Ferec İsfahanî, s. 434.

Muhammed bin İbrahim'in konumuna geçirmiş ve isyanın halk desteğinin sürmesini sağlamıştır.⁴²

Böylece Ebi Süreyya isyanın dizginlerini tam anlamıyla ele geçirmiştir. Onun Muhammed bin İbrahim'i zehirlemesinden, Kufe'ye gelişinin mutlak anlamda bir biat ve itaat için olmadığı anlaşılmaktadır. Onun buraya geliş gayesini, sonraki olayların seyrinden de anlaşıldığı üzere, zihnindeki bazı planları gerçekleştirebilecek bir ortamın var olmasıyla ilişkilendirebiliriz.

Hasan bin Sehl'in Muhammed bin İbrahim ve Ebi Süreyya'ya karşı ilk mağlubiyeti sonrasında bu kez, isyanı bastırmak üzere Abdus bin Muhammed'i göndermiştir. Ancak, Abdus öyle bir yenilgiye uğramıştır ki maiyetinde bulunan dört bin kişiden her biri ya öldürülmüş ya da esir olarak ele geçirilmiştir. Bu başarıdan sonra Ebi Süreyya, Kufe'de kendi adına dirhem darp ettirerek otoriteye karşı olan tutumunu açıkça ortaya koymuştur.⁴³ Bununla da yetinmeyen Ebi Süreyya, bir halife gibi hareket ederek, hac kfilesi düzenlemiş; Mekke ve Medine de dâhil olmak üzere bazı şehirlere valiler tayin etmiş; Kâbe'nin örtüsünü gönderdiği örtüyle değiştirmiş ve Kufe'de bulunan Abbasoğullarına çok kötü muamelede bulunarak, onları Kufe'den çıkarmıştır.⁴⁴

Hasan bin Sehl Ebi Süreyya'ya karşı koyabilecek kabiliyette kumandanandan yoksun olduğunu anlayınca, Herseme bin A'yen'i isyanı bastırması için ikna etmekte zorlanmıştır. Zira Hasan bin Sehl gelinceye dek Irak'ın yönetimi Herseme'nin elindedir. Herseme kendisinden yardım istendiğinde, küskün bir halde halifeyle görüşmek ve onu uyarmak umuduyla Horasan'ın yolunu tutmuştur. Hasan bin Sehl Herseme'ye gönderdiği ikinci elçi kfilesiyle, onu ikna etmekte başarılı olmuştur. Böylece Ebi Süreyya fitnesiyle çarpışma görevi Herseme bin A'yen'in üzerinde kalmıştır.⁴⁵

Herseme'nin kendi üzerine gönderildiğinden haberdar olan Ebi Süreyya, savaş hazırlıklarına girişse de yapılan savaş sonrasında İbni Hubeyr Sarayı'na sığınmak zorunda kalmıştır. Gelişen olaylar, Ebi Süreyya'nın sürekli yer değiştirmesine sebep olmuştur. Çünkü Ebi Süreyya, Herseme'nin takibi altındaydı ve bu kumandanın diğerlerinden çok daha çetin olduğunu bilmektedir. 200/815 yılında yapılan savaşta, Ebi

⁴² İbnü'l-Kesir X, s. 244; Yakubî, II, s. 445.

⁴³ Taberî, V, s. 123; İbnü'l-Kesir X, s. 244.

⁴⁴ Ayrıntı için bkz. Taberî, V, s. 124–126.

⁴⁵ Taberî, V, s. 124–126.

Süreyya ağır yaralanmış ve ele geçirilmiştir. Bundan sonra da Hasan bin Sehl'in huzuruna getirilerek boynu vurulmuştur.⁴⁶

İbni Tabataba isyanı her ne kadar başlangıçta Alioğulları adına gerçekleşen bir isyan gibi görünse de, isyanın sonraki safhasında Ebi Süreyya'nın Muhammed bin İbrahim'i saf dışı etmesi ile boyut değiştirmiştir. İsyanın bundan sonraki safhasında kendi devletini kurup bir halife gibi davranmak isteyen ve merkezi yönetime tam anlamıyla baş kaldıran bir isyancı, Ebi Süreyya vardır. Bu isyanın yayılmasında ve kısa sürede bastırılmamasında Hasan bin Sehl'in olaya müdahale için gönderdiği kumandanların yetersizliği ön plana çıkmaktadır. Zira Herseme bin A'yen olaya müdahil olur olmaz isyanın seyri değişmeye başlamış ve ibre Hasan bin Sehl'in tarafına kaymaya başlamıştır.

2.2. Muhammed bin Cafer İsyanı

Muhammed bin Cafer, âlim ve zahit biridir ve insanlar arasında da bu meziyetleri ile tanınmaktadır. Babası Cafer Sadık (ö.148/765)'tan tahsil ettiği ilmi insanlarla paylaşmak ve öğretmekle meşguldür.⁴⁷

Ebi Süreyya'nın öldürülmesiyle -görünüşte bile olsa- Alioğullarının isyanı akim kalmış; ancak hareket ivme kazanmıştır. Bu hareketin sıcağı sıcağına devam etmesini isteyen Ebi Süreyya'nın Mekke'deki lideri Hüseyin bin Hasan el-Aftas, Muhammed bin Cafer'in yanına gitmiştir. Ona, *“İnsanların sana karşı tutumunu biliyorsun. Kendini ortaya çıkar ki biz de sana halife olarak biat edelim. Eğer bunu yapacak olursan bu işte iki kişi bile ihtilafa düşmez (zira bunu hak ediyorsun)”* türünden yaldızlı sözler söylediği halde, Muhammed bin Cafer bu talebe menfi cevap vermiştir.⁴⁸

Muhammed bin Cafer kendine yapılan teklifi reddetmişse de, oğlu Ali ve Hüseyin bin Hasan el-Aftas ısrardan vazgeçmemişlerdir. İsrarlar sonuç verince de 200/815 senesinde Muhammed bin Cafer'e “emirilmüminin” unvanıyla biat edilmiştir.

⁴⁶ Taberî, V, s. 126; İbnü'l-Kesir, X, s. 245; Yakubî, II, s. 447.

⁴⁷ Ebu'l-Ferec İsfahanî, s. 438–439.

⁴⁸ Taberî, V, s. 128.

Cuma günü gerçekleştirilen bu biate, Mekke’de yaşayan pek çok kimse kerhen veya kendi istekleriyle katılmışlardır.⁴⁹ Ömrü birkaç ayı geçmeyecek olan bu göstermelik hilafette, Muhammed bin Cafer’in sadece adı vardı. Fiili olarak gücü ve tesiri yoktu. İpi ellerinde tutanlar oğlu Ali ve Hüseyin bin Hasan el-Aftas idi. Ancak bunlar da Mekke’de terör havası estiriyordu.⁵⁰

Hüseyin bin Hasan el-Aftas, Beni Mahzum kabilesinden bir adamın, güzelliği dillere destan olan eşine göz dikti. Kadın onunla evlenmeye razı olmayınca, gece adamlarını gönderip evi bastırdı ve kadını alıkoydu. Hüseyin bin Hasan el-Aftas Mekke’den ayrılana kadar, bu kadın onun yanında hapis hayatı yaşadı. Ali bin Muhammed bin Cafer’in yaptıkları ise bununla kıyas edilemeyecek çirkinlikteydi. O, Mekke kadısının İshak bin Muhammed adındaki güzel oğlunu, gündüz gözüyle atına bindirip kaçırmıştır.⁵¹

Bu olaylar üzerine Mekke’den bazı kişiler, durumu Muhammed bin Cafer’e şikâyet olarak bildirmek üzere yanına gittiler. Gündüz, herkesin gözü önünde, oğlu tarafından kaçırılan çocuğun kendilerine teslim edilmediği takdirde, onu azledip öldüreceklerini söylediler. Muhammed bin Cafer bu olay üzerine, oğlu Ali’nin çocuğu kapattığı evin penceresinden içeridekilerle irtibat kurmaya çalıştı. Ancak bunu gerçekleştiremedi. Hayatının tehlikede olduğunun farkında olan Muhammed bin Cafer, bu kez oğlunun arkadaşı Hüseyin bin Hasan el-Aftas’a gidip, oğlundan gulam olarak belirtilen çocuğu alması talebinde bulundu. Hüseyin bin Hasan el-Aftas ise buna teşebbüs etmesi halinde, Ali’nin kendisi ile harp edeceğini söyleyip bu isteği geri çevirdi. Muhammed bin Cafer son çare olarak ölüm tehdidinde bulunan Mekkelilerden emân talebinde bulundu. Nihayetinde uzun teşebbüsler sonrasında, kaçırılan çocuk, Muhammed’in oğlu Ali’nin elinden kurtarıldı.⁵²

⁴⁹ *A.g.e*, aynı yer. Muhammed bin Cafer’in künyesi şu şekildedir; Muhammed bin Cafer bin bin Muhammed bin Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebi Talib. Bkz. İbnü’l-Esir, V, s. 422.

⁵⁰ Ebu’l-Ferec İsfahanî, bu anlatıların hiç birine yer vermemiştir. Onun tahkiyesinde Muhammed bin Cafer’in isyanın sebebi şöyledir: Ebi Süreyya zamanında Hz. Peygamberin kızı Fatma’ya ve Ehlibeyt’e sövgülerle dolu bir mektup yazılmıştır. Ebi Süreyya’ya gönderildiği anlaşılan bu mektuba öfkelenen Talipoğulları Muhammed bin Cafer’e gelip ona mektubu okurlar. Bunun üzerine zırhını giyininip kılıcını kuşanan Muhammed bin Cafer kendi için biat almaya başlar. Bkz. Ebu’l-Ferec İsfahanî, s. 439. Ebi Süreyya zamanında yazıldığı anlaşılan mektubun Muhammed bin Cafer’i isyan hareketine katmak için kullanıldığı söylenebilir.

⁵¹ Taberî, V, s. 128.

⁵² Taberî, V, s. 128; İbnü’l-Esir, V, s. 423. Ebu’l-Ferec İsfahanî, kadın ve çocuk kaçırma olaylarından bahsetmemiştir.

İç sorunlarını güçlükle halleden Muhammed bin Cafer, bu kez merkezi ordunun İshak bin Musa komutasında, Mekke'yi kuşattığı haberini aldı. Mekke etrafına hendekler kazıldı ve muharebeler yapıldı. Netice alamayan İshak bin Musa Irak tarafına yöneldiyse de yolda Varak bin Cemil ile karşılaştı. İki kumandan ordularını birleştirip savaş için Muşşas'ta karargâh kurdular. Muharebe neticesinde Muhammed bin Cafer ve yandaşları ağır bir hezimete uğradılar. Muhammed bin Cafer'in emân talebine her iki kumandan da müspet cevap verdiler. Buna göre Talibîlere* karışılmayacak, onlar da buna mukabil Mekke'yi terk edip istedikleri yere gidebileceklerdi.⁵³

Muhammed bin Cafer, başlattığı isyanı sonlandırmamıştır. Bilakis isyanını meşrulaştıracak söylemleri güçlendirerek kullandığı, kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Bu aktarımlardan, Muhammed bin Cafer'in isyan hareketini Mehdilik anlayışıyla kutsallaştırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Gözünden rahatsızlanan Muhammed bin Cafer, Mehdi'nin de bir gözünün kendi gözü gibi rahatsız olacağını ifade etmiş ve bu nedenle Mehdi olmayı umduğunu dile getirmiştir. Kendi ile Mehdi arasındaki bir diğer benzerlikte şuydu; Aynen onun gibi Mehdi de savaş işlerine istemeye istemeye dâhil olacaktı.⁵⁴

Sonraki günlerde, Cüheyne'yi kendine yeni üst olarak belirleyen Muhammed bin Cafer, Medine valisi Harun bin Museyyeb ile savaşmak zorunda kaldı. Daha önce beraber hareket ettiği arkadaşları ile Mekke'de buluşmaya karar verdilerse de bir araya gelemediler. Neticede hareketin lideri, isyanını, başlattığı şehirde sonlandırmak zorunda kalmıştır. Muhammed bin Cafer bu arada emân talebinde bulunmuştur. Kendisinden Ka'be yanına konulan minberde, kendini hal' etmesi istenmiştir. 20 Zilhicce 200/20 Temmuz 826 tarihinde okunan hutbede belirtilen, Harun Reşid'in oğulları için yazdırdığı ahitnamelere şahadet edenlerden birinin de kendi olduğunu açıklayan Muhammed bin Cafer, Abdullah Me'mun'un hilafetini kabul ettiğini belirtmiştir. Başlattığı hareketin sebebi olarak da kendine halifenin öldüğüne dair ulaşan haberi göstermiştir. Bu haberin asılsız olduğunu öğrendiğinde de, kendini Mekke halkının huzurunda hal' ettiğini belirtmiştir.⁵⁵

* Hz. Ali 'nin babası Ebu Talib'in soyundan gelenler.

⁵³ Taberî, V, s. 129.

⁵⁴ Ebu'l-Ferec İsfahanî, s. 440.

⁵⁵ Taberî, aynı yer. Ebu'l-Ferec İsfahanî, Harun bin Müseyyeb yerine başka bir rivayete de dayanarak İsa el-Celudî'yi zikreder. Bkz. Ebu'l-Ferec İsfahanî, s. 441.

3. MERKEZİ İDARENİN ZAAFINDAN KAYNAKLANAN DİĞER İSYANLAR

3.1. Babek İsyanı

Babek el-Hürremî, 202/816 senesinde Hürremîlerin lideri Cavidan bin Sehl'in ruhunun kendine hulûl ettiği iddiasında bulunarak, Abbasî yönetimine karşı isyan başlatmıştır.⁵⁶ Babek, isyanını çok iyi bir zamana denk getirmişti. Zira Abdullah Me'mun, Bağdat'ta ve diğer bazı yerlerde çıkan isyanları bastırmakla meşguldü. 204/818–819 yılında Ermeniye'ye vali tayin edilen Yahya bin Muaz aynı zamanda Babek isyanını bastırmakla da görevlendirilmişti. Ancak yapılan savaşlarda ne Babek ve ne de Yahya üstünlük sağlayamadılar.⁵⁷ Aslında bu durum bile Babek için zafer sayılırdı. Zira merkezi otoritenin, kendi kuvvetlerini yenemediğini görmüş ve bundan kendine hisse çıkarmıştır.

206/821 yılında Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine atanan İsa bin Muhammed bin Ebi Halid, Babek karşısında verdiği mücadelede başarısız olmuştur.⁵⁸ Ertesi yıl bu isyanı bastırmak üzere Abdullah bin Tahir görevlendirilmek istendiyse de Horasan valisi olan kardeşi Talha'nın ölümü, onun Horasan'a vali tayin edilmesine neden oldu. Babek sorunu ile de bundan böyle Ali bin Hişam ilgilenmeye başladı.⁵⁹ 209/824-825 yılında Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine Züreyk olarak bilinen Sadaka bin Ali görevlendirildi;⁶⁰ ancak, başarı elde edememesi üzerine yerine Ahmed bin Cüneyd el-Ferzendî getirildi. Ama o da Babek'le yaptığı savaşta esir düştü.⁶¹

Yıllar geçiyor, yaklaşık on yıl olmuş hâlâ Babek isyanı bastırılmıyordu. 212/827 yılında bu kez Muhammed bin Humejd et-Tûsî, Babek'le savaşmak için

⁵⁶ Taberî, V, s. 139; İbnü'l-Kesir, X, s. 248; İbnü'l-Esir, V, s. 432; Makdisî, VI, s. 112-113. Babek'in propagandasından Horasan, Rey, İsfahan halkının etkilendiği görülmektedir. Bkz. Ebu'l-Ferec X, s. 100. Nizamülmülk ise Babek isyanının gerçekleştiği zamana kendi döneminden bakmış ve isyanı Batinîlik olarak değerlendirmiştir. Bkz. Nizamülmülk Hüseyin et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, I, haz. Yusuf Hüseyin Bekar, Dârü's-Sikâfe, Katar, 1407, s. 266.

⁵⁷ Taberî, V, s. 151; İbnü'l-Kesir, X, s. 251; Yakubî, II, s. 462; İbnü'l-Esir, V, s. 453.

⁵⁸ Taberî, V, s. 155; İbnü'l-Esir, V, s. 455.

⁵⁹ Taberî, V, s. 163.

⁶⁰ Züreyk, başkaldırdığından azledilmiştir. İbnü'l-Esir, V, s. 474.

⁶¹ Taberî, V, s. 166; İbnü'l-Kesir, X, s. 266.

görevlendirildi ve bazı başarılar elde etti.⁶² Ancak, bu başarıların devamı gelmedi. 214/829 yılında Muhammed bin Humeyd ve yanındaki birçok kişi öldürüldü.⁶³ Bunun üzerine Abdullah Me'mun, Abdullah bin Tahir'i Horasan ve Azerbaycan valiliği arasında muhayyer bıraktı. Ancak Abdullah'ın bin Tahir, Horasan valiliğini tercih etmiştir.⁶⁴

Daha sonra Abdullah Me'mun bu isyanı bastırmak için Ali bin Hişam'ı görevlendirmiştir.⁶⁵ Ali isyanı bastırmak yerine, masum insanları öldürüp, mallarına el koymuştur. Bunun üzerine Abdullah Me'mun Ali'nin üzerine Uceyf bin Anbes'e'yi göndermiştir. Ali'yi mağlup eden Uceyf, onu Abdullah Me'mun'a getirmiş ve 217/832'de başı vurulmak suretiyle öldürülmüştür.⁶⁶

Bu tarihten sonra Abdullah Me'mun fazla yaşamamıştır. Devleti uzun bir süre meşgul eden ve edecek olan bu sorunu halefine bırakmıştır.⁶⁷ Babek, devlet içerisinde meydana gelen otorite boşluğunu fırsat bilerek ayaklanmasını sürdürmüştür. Diğer isyanlarda da görülen dini motif, Babek'in isyanında çehre değiştirmiştir. Onun kullandığı argümanlar artık yeni bir halifeye veya razı olunmuş bir şahsa dair değildi. Babek, Cavidan'ın kendine hulûl etmiş ruhuna itaat istiyordu ve bu itaati kullanarak devletleşme yolunda önemli mesafe kat etti.

Devleti bu kadar oyalayan Babek'in başarısının ardında iki önemli neden vardır. İlki; Babek, arazi ve toprakların taksim edileceği vadinde bulunuyordu. Bu da başlattığı isyanın çoğunlukla köylüler tarafından desteklenmesine neden olmuştur. Köylülerin bu desteği Babek'in sözünde durmasıyla kuşkusuz artmıştır. Onun başarısındaki diğer önemli neden, Abbasî devletinin kendi emniyetini sağlama açısından kaydettiği gelişmelerin Mu'tasım dönemine kadar gecikmesidir.⁶⁸

⁶² Taberî, V, s. 178.

⁶³ İbnü'l-Kesir, X, s. 268; Yakubî, II, s. 46; İbnü'l-Esir, V, s. 491.

⁶⁴ Taberî, V, s. 180; İbnü'l-Kesir, X, s. 268. İbnü'l-Esir'nin kaydettiğine göre Abdullah bin Tahir kendi isteğiyle Horasan'a gitmiş değildir. Azerbaycan yolunu tutmuş iken Horasan valisi kardeşi Talha ölür ve Horasan'da kaşıklıklar vuku bulur. Abdullah da halifeden aldığı emre uyarak ayaklanmayı bastırmak üzere Horasan'a hareket eder. Bkz. İbnü'l-Esir, V, 492.

⁶⁵ Yakubî, II, s. 46.

⁶⁶ Taberî, V, s. 184; İbnü'l-Esir, V, s. 498.

⁶⁷ İsyân, Babek Hürremî'nin Halife Mu'tasım döneminde 223/837-838 yılında yakalanıp boynunun vurulmasıyla sona ermiştir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Babek", *DİA*, IV, s. 376-377.

⁶⁸ Bernard Lewis (çev. Hakkı Dursun Yıldız), *Uygurluk Tarihinde Araplar*, Pegasus Yay., İstanbul, 2006, s. 148-149.

Mu'tasım, Babek ile mücadele için komutan Afşin'i görevlendirdi. İki yıl Babek ile savaştı Afşin, Babek'i Bezz şehrinde muhasaraya alır. 22 Ramazan 222/26 Ağustos 837 tarihinde şehir ele geçirilse de Babek kaçmayı başardı. Afşin, Babek'in takib edilip yakalanması için çalışmalarda bulundu. Bu çalışmalar netice verdi. Babek, 3 Safer 223/4 Ocak 838 tarihinde halkın önünde kol ve bacakları kesilerek idam edildi.⁶⁹

3.2. Zutt İsyanı⁷⁰

205/820 senesinde Abdullah Me'mun, Zuttlar'ın isyanlarını bastırması için İsa bin Yezid el-Celudî'yi görevlendirdi.⁷¹ Ebulferec'in anlattıklarından Zuttların devletin merkezi otoritesine karşı bir kasıtlarının bulunmadığı anlaşılıyor. Zira Zuttlar, Basra ve Vasıt arasında yol kesicilik yapmaktaydılar. Halife bu sebeple onların üzerine İsa bin Yezid'i gönderdi. Ancak, iki taraf arasında yapılan savaşlar netice vermemiş ve Zuttlar, yapmakta oldukları eşkıyalık hareketlerine devam etmişlerdir.⁷²

Halife Abdullah Me'mun, bir sene sonra aynı görevle Davud bin Mascur'u Zuttlar üzerine görevlendirdi.⁷³ Ancak o da başarı elde edememiştir. Dönemin kaynaklarında, Abdullah Me'mun zamanında bu isyanlara karşı nasıl mücadele edildiği hakkında bilgi verilmese de Basra'da yerleşmiş olan Zuttların Basra ve Vasıt arasında yapı geldikleri eşkıyalığın önünün alınmadığı ve meselenin Mu'tasım dönemine intikal ettiği bilinmektedir.

Halifeler tarafından yardımcı askeri birlik olarak kullanılan Zuttların üzerine Mu'tasım, Uceyf bin Anbese'yi gönderdi. Yedi ay süren bir mücadele neticesinde itaat

⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Babaek", *DİA*, IV, s. 376–377.

⁷⁰ Zutt kelimesi aslı Hindistan'dan siyah renkli bir kavimi karşılayan terimdir. Bkz. Muhammed bin Mükerrrem bin Manzur el-İfrikî el-Mısırî, *Lisanu'l-Arab*, VII, Daru Sadir, Beyrut, tarihsiz, s. 308. Me'un'un Mısır valilerinden Seri bin Hakem'in Belh'te yerleşmiş bulunan Zuttlardan olduğunu biliyoruz. İranlıların emri altında bulunmuş olduklarını gösteriyor. Bkz. Tağriberdi, II. s. 165. Belazurî (ö.279/892) Zuttların, İslam'dan önce Basra kenti limanlarında yerleşik olduklarını belirtmekte ve Firdevsî (ö.310/923) *Şehnâmesinde* nu bilgiyi destekleyici bilgiler verir. Hamza el-İsfahanî (ö.360/970) de Firdevsiden elli yıl sonra aynı bilgileri *Şehnâme*yi teyit eder. Bkz. Gabriel Ferrand, "Zott", *IA*, XIII, s. 624.

⁷¹ Taberî, V. s. 154; İbnü'l-Kesir, X, s. 255.

⁷² Ebulferec, X, s. 266. Mu'cemu'l-Büldân'da da eşkıyalık yaptıklarına dair kayıt bulunmaktadır. Bkz. Yakut bin Abdullah el-Hamurî Ebu Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, Daru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz, s. 178.

⁷³ Taberî, V, s. 155; İbnü'l-Kesir, X, s. 259.

altına alındılar. 220/835 yılında Mu'tasım onları Bağdat nakledip Aynu Zebra mevkiine yerleştirdi. Böylece bu isyan bastırılmış oldu.⁷⁴

3.3. Mısır'da Baş Gösteren İsyanlar

Daha önce de değinildiği gibi Mısır, Emin ve Abdullah Me'mun arasında yaşanan mücadelenin sahalarından biri olmuştu. Burada Abdullah Me'mun veya Muhammed Emin kardeşlerden biri tutuluyordu. Buna göre oluşan taraflar diğer kardeşi savunanlara karşı mücadele veriliyordu.⁷⁵ Abdullah Me'mun'un hilafeti ele geçirmesiyle Mısır tam anlamıyla itaat altına alınmıştır. Seri bin Hakem Mısır'a vali olarak atandığı 205/820 senesinde ölünce,⁷⁶ yerine oğlu Ubeydullah bin Seri geçmiştir. Ancak onun babasının yerine geçişi Abdullah Me'mun tarafından gerçekleştirilen bir tayin olmadığından meşru olmadığı için isyan olarak telakki edildi. Nasr bin Şebes isyanını başarıyla bastıran Abdullah bin Tahir, Ubeydullah bin Seri'nin bu isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir. Her ne kadar Halid bin Yezid bin Mezid eş-Şeybanî öncü birliklerle isyanı bastırmaya gönderildiyse de muvaffak olmadı ve esir düştü. Ubeydullah ona iyi muamelede bulunup Irak'a yolladı.⁷⁷

Abdullah bin Tahir, Ubeydullah'ın üzerine bir kumandanı ile öncü birlik göndermiştir. Ubeydullah da etrafına yandaşlarını toplayarak, gerekli hazırlıkları yapmış, ayrıca hendekler kazdırmıştır. Ama aldığı hiçbir tedbir fayda vermemiş, ordusu yenilgiye uğramış, onu kuşatma altına alan Abdullah bin Tahir'den 210/825 senesinde eman dileme mecburiyetinde kalmıştır.⁷⁸ Böylece devleti beş yıl boyunca uğraştıran

⁷⁴ K.V. Zettersteen, "Mutasım", *İA*, VIII, s. 748.

⁷⁵ Yakubî, II, s. 339-440.

⁷⁶ Daha önce altı aylık bir Mısır valiliği vardır. Bkz. Tağriberdi, II, s. 165. Bahsedilen ikinci ataması 203 / 818 senesinde gerçekleşmiştir. Bkz. Tağriberdi, II, s. 172.

⁷⁷ Yakubî, II, s. 457.

⁷⁸ Taberî, V, 172; Yakubî, II, s. 460. Taberî Ubeydullah'ın eman dilemek zorunda kalışının şu olaydan sonra gerçekleştiğini nakleder: Ubeydullah, Abdullah bin Tahir'e verilmek üzere bin gulam ve cariye ile altın dolu bin kese gönderir. Abdullah bin Tahir rüşveti kabul etmez ve Hz. Süleyman'ın benzer bir nedenle kendine hediye gönderen Saba melikesi Belkıs'a verdiği cevabı verir, "*Siz hediyelerinizle sevinir böbürlenirsiniz. (Ey elçi! Hediyelerinizle) dön onlara! (Eğer teslim olup gelmezlerse) andolsun ki, onlara (asla) güç yetiremeyecekleri bir ordu ile geliriz ve kendilerini esaretle (hor) ve hakir olarak oradan çıkarırız.*" (Naml Suresi; Ayet: 36-37) Abdullah bin Tahir'in bu kati cevabı karşısında Ubeydullah eman dilemek zorunda kalır. Taberî isyanın ve Abdullah bin Tahir'in Mısır'a girişine dair 210 / 821 ve 210 / 822 şeklinde iki tarihin rivayet edildiğini kaydeder. Bkz. Taberî, V, s. 175. Yakubî ise

isyan bastırılmıştır. Daha sonra Abdullah bin Tahir, önceden İskenderiye'ye gelip yerleşen Endülüslüleri⁷⁹ itaat altına almak için bu şehre yönelmiştir.⁸⁰ İtaat altına girmedikleri takdirde savaşmak zorunda kalacaklarını anlayan Endülüslüler eman dilemek zorunda kalmışlardır. Bu emanı kabul eden Abdullah bin Tahir, onların darülislam⁸¹ olmayan topraklara göçüp yerleşmelerine müsaade etmiştir.⁸² Bu başarıların akabinde Abdullah bin Tahir; Mısır, Şam ve Cezire'ye vali olarak atanmıştır.⁸³

213/828 yılında Mısır'da yaşayan Kaysiyyeliler ve Yameniyyeliler arasında bir anlaşmazlık çıkmış; bu da kargaşa ortamının doğmasına neden olmuştur. Bu kargaşa ortamında Mısır ve Şam valisi olan Abdullah Me'mun'un kardeşi Eba İshak Mu'tasım'ın Mısır'da görevlendirdiği Ömer bin Velid, çatışmalar sırasında ölmüştür. Bunun üzerine Mu'tasım olaya yerinde müdahale etmek için Mısır'a gitmiş ve olaylara sebep olan iki cemaatin liderleri Abdüsselam ve İbnu Celis'i yakalatıp boyunlarını vurdurtmuştur. Böylece Mısır yeniden sükûnete kavuşmuştur.⁸⁴

Şaban 216/ Eylül-Ekim 831 tarihinde Mısır'da tekrar bir isyan baş göstermiştir. Abdus el-Fehri adlı şahsın önderliğinde gerçekleşen bu isyanda Mu'tasım'ın Mısır'daki amillerinin bazıları hayatını kaybetmiş ve Abdullah Me'mun halifelikten azledilmiştir. Bizans'la mücadele halinde bulunan Abdullah Me'mun, Şam'dan 15 Zilhicce 216/23 Ocak 832 tarihinde Mısır'a hareket etmiş⁸⁵ ve 217 Muharrem/Şubat-Mart 832 tarihinde Mısır'a varmıştır. Bu sırada Mısır'ın bir diğer bölgesi Beyma'daki karışıklarla Haydar Afşin adındaki komutan ilgilenmiş ve burayı itaat altına almıştır.⁸⁶ Abdullah Me'mun

Ubeydullah'ın etrafındaki cemaatin dağılmasıyla onun eman talebinde bulunmaya mecbur kaldığını kaydeder.

⁷⁹ Endülüs Emevi Emiri I. Hakem bin Hişam (180–206/796–822) Kurtuba halkından kalabalık bir aile topluluğunu sürgün etmişti. İskenderiye'ye gelen bu topluluk buradaki karışıklıkları fırsat bilerek müstakil hareket etmeye başlamış, bu nedenle de karışıklıklara neden olmuşlardı. Bkz. Bozkurt, s. 75.

⁸⁰ Yakubî, II, s. 461.

⁸¹ Müslümanların yönetimine girmemiş toprakların statüsünü karşılamak için kullanılan terim.

⁸² Taberî, V, s. 174.

⁸³ Taberî, V, s. 175; Bkz. Tağriberdi, II, s. 201.

⁸⁴ Taberî, V, s. 180; İbnü'l-Kesir, X, s. 268. Mutasım. Me'mun tarafından 214 / 833 yılında Mısır'a vali olarak atanmıştır. Kaysiyyeliler ve Yameniyyeliler isyanını bastırma amacıyla Mu'tasım önce Mısır'a İsa bin Yezid el-Celudî'yi gönderdiyse de birçok defa yenildi. Yerine Umeyr bin Velid'i gönderdi ancak o da başarısız oldu. Bu defa halifenin emriyle Mu'tasım bizzat olaya müdahale edip isyanı bastırdı. Bkz. Yakubî, II, s. 464–465.

⁸⁵ Taberî, V, s. 182; İbnü'l-Kesir, X, s. 270.

⁸⁶ Haydar Afşin bizzat Me'mun'un kardeşi Mu'tasım'a emriyle isyanı bastırmaya gönderilir. Bkz. Yakubî, II, s. 465–466.

da Mısır'da, Abdus el-Fehri adındaki asinin boynu vurdurduktan sonra tekrar Şam'a dönmüştür.⁸⁷

Görüldüğü gibi Mısır'da, Abdullah Me'mun'un hilafeti döneminde karışıklıklar ve isyanlar devam etmiştir. Ancak gönderilen ordular ve özellikle Abdullah bin Tahir'in müdahaleleriyle bölgedeki karışıklıklar giderilmişse de Abdullah Me'mun, olayların tam anlamıyla yatışmadığını görünce, bizzat Mısır'a giderek sükûneti sağlamıştır.

4. ABDULLAH ME'MUN DÖNEMİ DIŞ SİYASETİ

Me'mun dönemi, dış ilişkiler açısından değerlendirildiğinde, sadece Bizans ile münasebetlerin bulunduğu görülmektedir. Me'mun dönemi Bizans ilişkilerini iki kesitte incelemek mümkündür. Bunların ilki 198–215/813–830 yıllarını kapsarken ikinci dönemi de 215–218/830–833 yılları arasında değerlendirebiliriz. Her iki devlette meydana gelen iç karışıklıklar ister istemez iç politikalara ağırlık vermelerine neden olmuştur.

Buna rağmen bu dönemde de iki taraf arasında bazı olayların yaşandığı da olmuştur. 201 yılının Zilkade/Mayıs-Haziran 817'de Sugûr valisi Nasr bin Sabit'in gözetimi altında esir değiş-tokuşu yapılmıştır. Sınır boylarında gerçekleşen çatışmalarda ele geçirilen az sayıdaki esirin bu değişime tabi tutulduğu görülmektedir. Bir diğer hadise ise Mısır'daki karışıklıkları fırsat bilen Bizans donanmasının Dimyat'a saldırmasıyla gelişmiştir. Bu saldırının 203–209/818–825 yılları arasında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bizanslıların bir diğer saldırısı da Zibatra (Doğanşehir)'e gerçekleşmiştir. Şehrin kalesini tahrip eden Bizanslılar, otlaklardaki hayvanlara da el koydular. Bunun üzerine İmparator II. Mikhaıl, 210/825 yılında barış istemesine rağmen bu istek Me'mun tarafından kabul edilmemiştir.⁸⁸

O, 27 Muharrem 215/26 Mart 830 tarihinde Bağdat'tan Rum diyarına gazaya çıkmış ve yerinde Bağdat'ta İshak bin İbrahim bin Musab'ı vekil bırakmıştır. Halife

⁸⁷ Taberî, V, s. 184; İbnü'l-Kesir, X, s. 271. Yakubî halifenin Mısır'da toplam kırk yedi gün kaldığını zikreder. Bkz. Bkz. Yakubî, II, s. 466. Kalkaşandî de Me'mun'un Mısır'a gelişinde piramitlerden birini tüm zorluklara rağmen açtığını ve hazine bulduğunu tahkiye eder. Kalkaşandî, I, s. 213. Me'mun döneminde atanan Mısır valilerinin kronolojisi için bkz. Kalkaşandî; I, s. 214.

⁸⁸ Casim Avcı, "Abbasî Halifesi Me'mun Döneminde (813-833) Bizans'la İlişkiler", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yay., İstanbul, 2008, s. 199.

Rum diyarına girişinde şu güzergâhı takip etmiştir: Mekke, oradan da Medine'ye geçtikten sonra Menbic'e varıncaya dek Mavsıl yolunu takip ederek Dabık ve oradan Antakya'ya ulaşmıştır. Antakya'dan Masisa'ya geçen Abdullah Me'mun, Cemaziyelevvel ayının on beşinde/ 10 Temmuz 830'da Tarsus'tan Rum beldelerine, Anadolu'ya girmiştir.⁸⁹

Me'mun, Anadolu'ya gerçekleşen bu seferleri sırasında Macide Kalesi'ni fethetmiş; daha sonra Kurre Kalesi'nin sakinleri ile savaşmıştır. Kurre'dekilerin eman dilemeleri karşısında, onlara eman vererek burayı da fethetmiştir. Komutanlarından Eşnas'ı Sündüs Kalesi'ne, Cafer el-Hayyat'ı ise Sinan Kalesi'ne göndermiştir. Bu fetihler akabinde Abdullah Me'mun tekrar Dımaşk'a geçmiştir.⁹⁰ Abdullah Me'mun ertesi sene Bizans'a yeni bir sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Taberî bu sefere iki nedenden dolayı çıkıldığını belirtir. Bunlardan birincisi Bizans kralının Tarsus ve Masisa ahalisinden 1600 kişiyi öldürdüğü haberinin alınması; ikincisi ise Bizans Kralı Teophilos'un (m. 829–842) kendini övüp gücünden dem vurarak başladığı bir mektubu Abdullah Me'mun'a göndermesidir. Abdullah Me'mun bu sebeplerden dolayı 19 Cemaziyelevvel 216/ 4 Temmuz 830'da Rum diyarına yeni bir sefere çıkmıştır. Antiğu ve Herkele'den geçen halife, buraların ahalisini sulh ile itaati altına almıştır. Görevlendirdiği kardeşi Mu'tasım da otuz kale ve Matmura'yı fethetmiştir. Bu fetihlerden sonra Abdullah Me'mun tekrar Dımaşk'a dönmüştür.⁹¹

İkinci safhada ise devletlerarasında çatışmaların yaşandığı ve seferlerin düzenlediği görülmektedir. Yukarıda bahsedilen isyanları bastırma amacıyla Mısır'a geçen Abdullah Me'mun, 217/832'de tekrar Rum diyarına sefere çıkmış ve Lü'lüe Kalesi'ni alıp burayı Uceyf'e bırakmıştır. Ancak buranın halkı tarafından kaldırılan Uceyf sekiz gün esir edildi. Bizans imparatoru da burayı kuşatma altına aldı. Durumu haber alan halife Uceyf'e yardım maksadıyla ordu gönderdiyse de Bizans imparatoru, ordu gelmeden geri çekilmiştir. Lü'lüe halkı da Uceyf'ten eman dilemiştir.⁹²

Abdullah Me'mun, İstanbul'u muhasara etmek istediye de kışın gelmiş olması buna engel oldu.⁹³ Aynı sene içerisinde Teophilos, Abdullah Me'mun'a sulh isteğinde

⁸⁹ Taberî, V, s. 181; İbnü'l-Kesir, X, s. 269; Zehebî, I, s. 366.

⁹⁰ Taberî, V, s. 181.

⁹¹ Taberî, V, s. 182; İbnü'l-Kesir, X, s. 270; Zehebî, I, s. 369.

⁹² Taberî, V, s. 18; İbnü'l-Kesir, X, s. 271.

⁹³ Zehebî, I, s. 371.

bulunduğu bir mektup yazdıysa da halifenin cevabı sert oldu ve barış isteğini reddetti.⁹⁴ Abdullah Me'mun, barış teklifine karşı ona üç şey arasında tercih yapmasını istedi. Ya İslam'ı kabul edecek. Kabul etmediği takdirde cizye verecek ve buna da yanaşmasa savaşmaya katlanacaktı.

218/833 senesinde Abdullah Me'mun, Rum diyarına oğlu Abbas'ı gönderdi.⁹⁵ Aynı sene içerisinde Abdullah Me'mun'un ölümü seferlerin durmasına neden oldu. Anadolu'da vefat eden halife Abdullah Me'mun, Tarsus'a defnedildi.⁹⁶

Abdullah Me'mun'un Bizans seferlerinin arka planında cihad gayesinin gözetildiği düşünülebilir. Abdullah Me'mun ve onun devlet erkânı, Muhammed Emin ile gerçekleştirilen mücadele sonrasında kendilerini meşru kılacak argümanlar geliştirmeye çalışmıştır. Bizans'a karşı yapılan savaş ve seferleri de bu bağlamda düşünmek gerekmektedir. Kâfirlere karşı cihat yapmak sonraki İslam devletlerinde de rastlanan meşruiyet araçlarındandır.

Abdullah Me'mun'un bu cihat propagandasının yanında bir başka bir propagandayı da gerçekleştirdi. Bizanslar hem Müslümanlar ve hem de ataları Yunanlılardan kültürel açıdan geri kalmışlardı. Hıristiyanlık Bizans'ın Yunan ilimlerinden uzaklaşmasına neden olurken İslam, Abbasîlerin Yunan ilim ve kültürünü almasını teşvik ediyordu. Bu sayede Abdullah Me'mun, merkezi otoriteyi güçlendirme yolunda dış politikayı da kullanmayı ihmal etmemiştir. Abdullah Me'mun'un tek bir hedefi bulunmaktaydı; bu hedefe varmak için bölük pörçük bir siyaset yerine bu amacına hizmet edecek bütüncül bir siyaset takip etmiştir. Bu şekilde Bizans'a karşı gerçekleştirdiği cihat, Bizans düşmanlığı yanında Helenizm hayranlığına dönüşmüştür.⁹⁷

⁹⁴ Teophilos ve Me'mun'un mektuplarının metinleri için bkz. Taberî V, s. 185.

⁹⁵ Taberî, V, s. 186.

⁹⁶ Adülkerim Muhammed el-Rafî el-Kazvîni, "*et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*", II, haz. Azizullah el-Attardî, Darul Kutubul İlmiye, Beyrut, 1987, IV, s. 5.

⁹⁷ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Kitap yayınevi, İstanbul, 2003, s. 85-97.

III. BÖLÜM

ABDULLAH ME'MUN VE ALİ BİN MUSA RIZA

1. VELİAHTLIK MESELESİ

Halife Abdullah Me'mun, hilafetini güçlendirip devlet idaresini tam anlamıyla ele aldıktan sonra, daha evvel ne Emevi ve ne de Abbasi hanedanlarında eşine rastlanılmış bir karar verdi. 201/817 yılında gerçekleşen bu karar, kendinden sonra hilafet makamına geçmek üzere Ali bin Musa Rıza'yı veliaht olarak atamasıydı.

Abdullah Me'mun, Abbasoğulları ve Alioğulları içinde Ali bin Musa Rıza'dan daha faziletli, âlim ve takvalı bir kimse bulunmadığını ileri sürerek, onu kendi veliahdı olarak atamak üzere Medine'den getirtti.¹ Kardeşi Kasım'ı hal' edip,² onu kendi veliahdı olarak atadı ve ona “الرضى من آل محمد / *Muhammed âlinden razı olunmuş kişi*” lakabını verdi.³ Ayrıca Bağdat'a ve diğeri hilafet topraklarına bu durum bildirilerek veliahdı biat etmeleri istendi.⁴

Bu önemli olayın halk arasında kabulü halifenin beklediği şekilde olmadı. Haber, Bağdat halkına iletildiğinde Ali bin Musa Rıza'nın veliahtlığını kabul edenlerin yanında itaatten kaçınanlar da oldu. Ama en ağır tepkiyi hiç şüphesiz Abbasoğulları gösterdi. Zira hilafet artık kendi soylarından olmayan hatta rakip bir aileye geçmekteydi. Abdullah Me'mun bu konuda Abbasoğullarından hiç kimseye danışmamıştı. Bununla birlikte Abdullah Me'mun'un emri ile Abbasilerin sembolü olan

¹ Yakubî, II, s. 448.

² Halife bin Hayyat, I, s. 470; Tağriberdi, II, s. 169.

³ Taberî, V, s. 138; İbni Halikan, III, s. 269.

⁴ İbnü'l-Esir, V, s. 431.

siyah renk devlet erkânının üzerinden çıkartılıp, Alioğularını simgesel olarak temsil eden yeşil rengin giyilmesi istendi.⁵

Bağdat'ta meydana gelen karışıklıktan haberi olmayan halife, 202/818 yılında kızı Ümmü Habibe'yi Ali bin Musa Rıza ile, bir diğer kızı Ümmü Fazl'ı da onun oğlu Muhammed ile evlendirdi.⁶ Oysa Bağdat halkı çoktan Abdullah Me'mun'u azledip yerine önce Mansur bin Mehdi'ye ve sonra da İbrahim bin Mehdi'ye biat etmişti.⁷

Veliaht tayin edildikten sonra sarayda Abdullah Me'mun'la yaşamaya başlayan Ali bin Musa Rıza, devletin iki halife tarafında yönetildiğini, Bağdat'a İbrahim bin Mehdi ve Hasan bin Sehl arasındaki mücadele nedeniyle kargaşanın hâkim olduğunu, Fazl bin Sehl'in ise tüm olanları halifeden gizlediğini Abdullah Me'mun'a haber verdi. Abdullah Me'mun, kendi kumandanlarından bunları teyit edebilecek kişileri sorunca Ali bin Musa Rıza da Yahya bin Muaz, Abdülaziz bin İmran, Fazl bin Sehl'in kız kardeşinin oğlu Ali bin Ebi Said isimlerini verdi. Canlarını koruma altına alması şartıyla Ali bin Musa Rıza'nın haber verdiği gerçekleri doğruladılar.⁸

Bunun üzerine Abdullah Me'mun 202/217–218 Bağdat'a sefere karar verdi. Bu yolculuk esnasında Serahs'ta hamamda yıkanan Fazl bin Sehl'i dört kişiden oluşan bir gruba öldürttü.⁹ 203/818 yılında Serahs'tan Tus'a gelindiğinde Ali bin Musa Rıza öldü. Abdullah Me'mun, babası Harun Reşid'in yanına defnettiği Ali bin Musa Rıza için birkaç gün yas tuttu ve Bağdat'a doğru yoluna devam etti.¹⁰

Kısaca anlatmaya çalıştığımız bu olay, Abdullah Me'mun'un Ali bin Musa Rıza'yı veliahdı olarak atama hadisesi akabinde Bağdat'ta gelişen olaylar ve nihayet Ali bin Musa Rıza'nın Tus şehrine gelindiğinde ölmesi şeklinde cereyan etti. Ancak Abdullah Me'mun'un hilafeti Abbasoğullarından neden çıkarmak istediği ve Ali bin Musa Rıza'yı hangi sebeplerden veliahdı olarak atadığı gibi sorular cevap beklemektedir. Şimdi bunların üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

⁵ Taberî, V, s. 138.

⁶ Dimaşkî, I, s. 3.

⁷ Ayrıntı için bkz. önceki bölüm "Bağdat'ta Karışıklıklar ve Merkezi Otoritenin Zayıflaması" başlığı.

⁸ Taberî, V, s. 144; İbnü'l-Kesir, X, s. 248–249.

⁹ Taberî, aynı yer; İbnü'l-Kesir, X, s. 248–249.

¹⁰ Taberî, V, s. 146; Makdisî, VI, s. 111.

Ali bin Musa Rıza ve Abdullah Me'mun ile ilgili en önemli tarihi mesele Ali bin Musa Rıza'nın veliahtlık meselesidir. Bu meseleyle ilgili esasi nokteler bir kaç konu teşkil etmektedir. Onların en önemlileri ise Memun'un hedefi ve Ali bin Musa Rıza'nın bu olay karşısındaki tutumudur.

Bu meselenin daha net ortaya konması ve iyi anlaşılabilmesi için Abbasilerin önceki tutumlarına bakmak yerinde olacaktır. Abbasiler hilafete ulaşabilmek ve ellerinde tutabilmek için kimsenin gözünün yaşına bakmamışlardı. Kendileri için rakip olabilecek aileleri ve fertleri fark ettiklerinde ortadan kaldırmaktan geri durmamışlardı. Bu duruma Bermekî ailesi ve Ebu Müslim el-Horasani örnek verilebilir. Her iki örnekten daha çarpıcı olan ise Abdullah Me'mun'un, kardeşi Emin'in hilafet mücadelesinde öldürülmesidir.¹¹

Hilafet makamı hiç çekinilmeden bu şekilde kan dökülerek korunmuşken, Abdullah Me'mun neden Ali bin Musa Rıza'yı Medine'den getirdi ve kendi veliahdı olarak atadı? Zira bir önceki bölümde açıklanmaya çalışıldığı üzere bizzat Abdullah Me'mun'un kendisi, ayaklanmayı gerçekleştirenler hilafeti devrettiği Alioğullarından olmalarına rağmen makamına karşı yapılan ayaklanmaları bastırmaktan geri kalmadı. Bu durum Abdullah Me'mun'un için bir çelişki midir? Bunlar tarih açısından cevaplanması gereken sorulardır.

Mutahhari, Ebulferec'in *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn* adlı eserinde zikredilen Alioğulları ve yandaşlarının öldürülüşünü, Şeyh Müfid'in *İrşad* isimli kitabındaki rivayetlerle kıyaslamıştır. Farklı kaynaklardan istifade etmelerine rağmen tek bir kaynak gibi göründüklerini ve bu nedenle olayın sadece Şia kaynaklarının aktardığı bir olay olduğunu zımnen inkâr etmiştir.¹²

Abdullah Me'mun'un Ali bin Musa Rıza'nın veliaht olarak tayin edişini onun Şia oluşuna dayandıranlar da olmuştur. Hatta bu nedenle ilk kerte Ali bin Musa

¹¹ <http://www.hawzah.net/hawzah/Articles/Articles.aspx?id=44700> 03.02.09 "Mesele-i Veliahdî-yi İmam Rıza" adlı makaleden. Makale Mutahhari'ye ait olduğundan bundan böyle Mutahhari şeklinde.

¹² Mutahhari, aynı makale.

Rıza'yı veliaht değil de bizzat halife olarak başa geçirmek istediği bile rivayet edilmiştir.¹³

Durum bu şekilde belirginleştiğine göre şu sorularla muhatap olunması kaçınılmazdır:

- Me'mun bir Şîî miydi?
- Bir Şîî ise Ali bin Musa Rıza'yı veliaht atama olayında samimi miydi?
- Samimiyetini kabul edersek Ali bin Musa Rıza'yı zehirlediğini inkâr etmek gerekmektedir ki Şîî ulema bunun aksini savunmaktadır.
- Yoksa önceden samimi bir Şîî olan Abdullah Me'mun halisane duygularla Ali bin Musa Rıza'yı veliaht tayin ettikten sonra olayların gelişimi onu başka mecralara mı sürükledi?
- Veya mesele aslında hiç de görüldüğü gibi değildir ve şu anki tarihi verilerle de anlaşılması imkânsızdır.

Yukarıdaki soruların ilkinin ele alarak meseleyi irdelemeye başlayalım. Acaba Halife Abdullah Me'mun bir Şîî miydi? Şia'nın hareket noktası peygamberin vefatından sonra Ali'nin meşru halife olduğudur. Şia, bu öğretiyi etrafında oluşmuş farklı İslamî mezheplerin çoğunluğu için kullanılan isimdir. Binaen alyh "izleyici" ve "takipçi" anlamına gelen Şîî, Hz. Muhammed'den sonra hilafet makamının onun ailesine münhasır bir hak bilen kişilere verilen isimdir.¹⁴ O halde Abdullah Me'mun'un hilafet makamını Hz. Ali evladına bırakmak istemesi onun bir Şîî addedilmesine neden olabilir. Hem Şîî hem de Sunnî kaynaklar, Abdullah Me'mun'un Bağdat'ta kırk âlimi toplayıp onlarla imamet ve hilafet meselesini tartıştığını rivayet etmiştir. Halifenin bu

¹³ وجعل ولي العهد من بعده على الرضى بن موسى الكاظم بن جعفر الصادق حمله على ذلك إفراطه في التشيع حتى قيل إنه هم أن يخلع نفسه ويفوض الأمر إليه؛ *“Veliahdı olarak Ali Rıza bin Musa Kazım bin Cafer Sadık'ı atadı. Sebep, teşeyyi teki ifratıdır. Öyle ki kendini hal' edip hilafeti ona devretmek istediği rivayet edilir.”* Bkz. Suyutî, I, s. 307.

¹⁴ R.A. Strothmaan, “Şia”, *İA*, XI, s. 502; Allame Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *İslam'da Şia* (çev. Kadir Akaras, Abbas Kazimi), Kevser Yay., İstanbul, 1999. s. 34.

münazaralardaki tutumuna bakıldığında Abdullah Me'mun'un Hz. Ali'ye karşı beslediği duyguların hakikati anlaşılabilir. ¹⁵

Mutahhari, bazı Şia kaynaklarına dayanarak Abdullah Me'mun'un Şiiliği, babası Harun Reşid'den öğrendiğini nakletmiştir. ¹⁶ Zira Harun Reşid'in de Ali Rıza'nın babası Musa Kazım'a muhabbet duyduğu ve Medine'den geçerken beraberinde götürdüğü bilinmektedir. Ancak sonrasında Medine'den Basra'ya, Basra'dan, Bağdat'a götürüldü. Yıllarca hapisten hapse aktarıldı. Bilahare Bağdat'ta Sindi b. Şahik hapishanesinde vefat etti. Kazimiyye denilen Kureyş mezarlığında defnedildi. ¹⁷

Buraya kadar zikredilenleri kısaca şu şekilde değerlendirebiliriz. Olay, Ali bin Musa Rıza'nın veliaht olarak atanmış olmasıdır. Abdullah Me'mun veya Fazl bin Sehl Şif olsun olmasın bu durum gerçekleşmiştir. ¹⁸ Ancak yukarıda halifenin Ali bin Musa Rıza'yı veliaht atamadan önce tüm Abbasoğulları ve Alioğullarını bir araya toplayıp ümmetin efdal şahsını tahkik etmesi dikkati celbedicidir. Hatırlanacağı üzere Ali bin Musa Rıza'yı bu sebeple veliaht atamıştı. Bilindiği gibi ümmette en faziletli kişinin halife olması görüşüne Mutezile sahiptir. Ayrıca halifenin Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunması, bunda ısrar edip bunu bir devlet politikası haline getirmesi de onun Mutezilî olduğunu göstermektedir. Mutezilîler aynı zamanda Zeydî idiler. Zeydiyye'den bir fırkaya da "Şia" denilmektedir. Bunlar Hz. Ali'den önce Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini kabul ederler. Ancak Hz. Ali'nin efdal(daha faziletli), Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in mefdûl(faziletli) olduğu fikrini taşırlar. Fıkhî konularda

¹⁵ Mustafavî, bu tartışmaları ham Şif ve hem de Sunnî kaynaklardan istifade ederek bir araya getirip Farsça'ya tercüme etmiştir. Bkz. Hasan Mustafavî, *Bahs-i İmamet*, Merkez-i Neşr-i Kitab, Tehran, 1346 (hicri şemsi)

¹⁶ Mutahhari, a.g.m.

¹⁷ Tabatabaî, *a.g.e.*, s. 269. Mutahhari, on iki imam silsilesinde bulunan diğer on bir imam gibi Musa Kazım'ın da şehit edildiğini zikreder. Mutahhari bu olayı zikrettikten sonra Harun Reşid'e Musa Kazım'ı sevmesine rağmen onu hapisten hapse sürmesinin nedeni sorulduğunda şu Arap atasözüyle cevap verdiğini anlatır; "الملك عقيم / *yönetim kısırdır.*" Mutahhari, Harun Reşid'in Musa Kazım'a ve Me'mun'un Ali bin Musa Rıza'ya sevgi duymalarına rağmen bunu yapabileceklerini, muhabbetin buna mani olmadığını söyler. Ve Kerbela'da Hz. Hüseyin'i öldürenler arasında onu seven Şiflerin bulunduğunu ifade eder. Bkz. Mutahhari, a.g.m.

¹⁸ Fazl bin Sehl'in bir Şif olduğu ve Abdullah Me'mun'un onun tesiri altında veliahtlık meselesini ihdas ettiği de öne sürülmüştür. Bu görüş aşağıda tartışılacaktır.

ise Ebu Hanife fikhına göre amel ederler. Bunlar Ümeyye ve Abbasoğullarına karşı hilafeti Hz. Ali ve evladına has bilirler.¹⁹

2. ALİ BİN MUSA RIZA’NIN VELİAHTLIĞI KABULÜ

Yukarıda Abdullah Me’mun’un Ali bin Musa Rıza’yı Medine’den getirip veliaht atadığı, kaynaklardan istifade edilerek aktarılmıştı.²⁰ Ancak olayın teferruatı zikredilen kaynaklarda yer almadığından konuyu, Ali bin Musa Rıza hakkındaki haberleri derleyen Şîi ulemadan nakletmeyi uygun bulduk.

1. Ahmed bin Ziyad el-Hemedanî, Ali bin İbrahim’den o da babasından, babası da Reyyan bin Salt’dan şöyle dediğini naklediyor: Ali bin Musa Rıza’nın yanına giderek kendisine “Ey Allah resulünün oğlu! Halk diyor ki; Dünyaya karşı zahit olduğunu söylediği halde Abdullah Me’mun’un veliahtlığını kabul etti.” İmam buyurdu ki: “Allahu Teâlâ benim bu işten ne kadar nefret ettiğimi biliyor. Ama ölümle bu iş arasında seçim yapmak zorunda kaldım ve ben de bu işi ölüme tercih ettim. Yazıklar olsun onlara! Acaba onlar Hz. Yusuf nebi ve resul olduğu halde mecburiyetten Mısır padişahına “*beni hazinelerin başına getir, çünkü ben onları iyi korur ve (yönetimi) iyi bilirim*” dediğini bilmiyorlar mı? Bütün nefretime rağmen beni de mecburiyet bu işe soktu. Ölümle karşı karşıya kaldıktan sonra nefret etmeme rağmen bu işi kabul ettim. İşte, bu işten çıkan kimse gibi girdim. Ben şikâyetimi sadece kendisine şikâyet edilen ve kendisinden yardım dilenilen Allahu Teâlâ’ya ediyorum.”²¹

2. Hüseyin bin İbrahim bin Natane bir önceki rivayetin senediyle Ebu Salt Herevî’den, Abdullah Me’mun ile İmam Rıza arasında şöyle bir konuşma geçtiğini naklediyor: Abdullah Me’mun: “Ey Resulullah’ın oğlu! Ben senin ilmini, faziletini ve zühdünü, veranını (günah ve mekruhlardan uzak durmanı) ve ibadetini tanıdım. Seni hilafet makamına kendimden layık görüyorum.”

¹⁹ Tabatabaî, *a.g.e.*, s. 34. Hanefî mezhebine mensup birinin amelen İmamı Azam’a ve itikadi konularda İmam Maturudi’ye uyduğu gibi bir gurup Zeydî de amelde Hanefî, itikatta Mutezilî olabilmektedir. Bkz. Tabatabaî, *a.g.e.*, 92–93. Me’mun’un Zeydî olduğunu Bozkurt da dile getirmiştir. Bkz. Bozkurt, s. 51.

²⁰ Yakubî, II, s. 448; Halife bin Hayyat, I, s. 470; Tağriberdi, II, s. 169.

²¹ Şeyh Saduk, II, s. 523–524.

İmam Rıza: Ben Allah'ın kulluğuyla iftihar ediyorum. Züht vesilesiyle dünyanın şerrinden kurtulmayı istiyorum. Günahlardan uzak durma vesilesiyle Allah katındaki nimetlere ulaşım mutlu olma ümidindeyim. Dünyada alçak gönüllü olma vesilesiyle de Allah katında yüce mertebelere ulaşma ümidindeyim.

Me'mun: Ben kendimi hilafetten azlederek onu sana teslim edip sonra da sana biat etme düşüncesindeyim.

İmam Rıza: Eğer bu hilafet senin hakkınsa ve Allahu Teâlâ onu sana layık görmüşse, Allah'ın sana giydirdiği bu hilafet elbisesini üzerinden çıkarıp başkasına giydirmen caiz değildir. Ama hilafet senin hakkın değilse, kendinde olmayan bir hakkı bana verme hakkına sahip değilsin.

Me'mun: Ey Resulullah'ın oğlu! Bu teklifi kabul etmekten başka çaren yok.

İmam Rıza: Bu teklifi kendi isteğimle asla kabul etmeyeceğim.

Me'mun bir müddet bu teklifinde ısrarda bulunmaya devam etti. Ama imamın kabulünden ümidini kesince İmam Rıza'ya şöyle bir öneride bulundu: Eğer halifeliği ve benim sana biatimi kabul etmiyorsan, benim veliahdım ol.

İmam Rıza: Allah'a andolsun ki, babam dedeleri vasıtasıyla Emirilmüminin Ali'den, o da Resulullah'tan benim için şöyle nakletti: “Ben, sağken zehirlenerek vefat edeceğim ve mazlum bir şekilde öleceğim. Öldüğümde gök ve yerdeki melekler benim için ağlayacaklar. Gurbet diyarında Harun Reşid'in yanına gömüleceğim.

Me'mun bu sözü duyunca ağladı. Daha sonra şöyle dedi: Ey Resulullah'ın oğlu! Kim seni öldürecek? Ben sağ olduğum müddetçe kim sana karşı böyle cüretkâr davranabilir?

İmam Rıza: Eğer ben katilimi tanıtmak istersem tanıtırım. Ve kim olduğunu söylemek istersem söylerim.

Me'mun: Ey Resulullah'ın oğlu! Böyle sözlerle kendini, veliahtlığımı kabul etmeme suretiyle rahatlatıp halkın: “ Ali bin Musa mal ve makama rağmen zahittir ” demesini mi istiyorsun?

İmam Rıza: Allah'a andolsun ki, Allahu Teâlâ'nın beni yarattığı günden beri yalan söylemedim. Dünyayı dünya için terk etmedim. Ben senin ne istediğini çok iyi biliyorum.

Me'mun: Ne istiyorum?

İmam Rıza: Eğer doğru söylersem güvende olacak mıyım?

Me'mun: Güvendesin.

İmam Rıza: Sen halkın "Ali bin Musa dünyaya rağbetsiz değildir ancak dünya ona rağbetsizdir; hilafete ulaşmak veliahtlığı nasıl hırsla kabul ettiğini görmüyor musunuz?" demesini istiyorsun.

Me'mun öfkelenerek: Sen sürekli olarak bana, benim hoşlanmadığım şekilde davranıyorsun. Galiba benim kudretimden korkmuyor ve kendini de güvende sanıyorsun. Allah'a andolsun ki, veliahtlığı kendi isteğinle kabul etmek zorundasın. Yoksa seni onu kabule mecbur ederim. Eğer kabul edersen ne âlâ, ama kabul etmezsen boynunu vurdururum.

İmam Rıza: Alluhu Teâlâ (göz göre göre) kendimi ölüme atmaktan beni nehyetmiştir. Eğer durum bundan ibaretse kendi görüşüne uygun olanı yap. Ben bunu kabul ederim. Ama hiçbir atama ve azletme işine karışmam ve hiçbir sünneti de bozmam. Sadece uzaktan uzağa yol göstericilikte bulunurum.

Bunun üzerine Abdullah Me'mun, istemediği halde bu şartlarla İmam Rıza'yı veliahtlığa tayin etti.²²

3. Bir grup şöyle dedi: Fazl bin Sehl imayla Abdullah Me'mun'a İmam Rıza'yı kendine veliaht yapmasını teklif etti. O gruptan birisi Ebu Ali Hüseyin bin Ahmed es-Selamî idi. O, Horasan'ın tarihiyle ilgili yazmış olduğu kitabında bu meseleyi naklederek şöyle diyor:

"Fazl bin Sehl, Abdullah Me'mun'un veziri ve işlerinin idarecisiydi. O, önceleri Mecusî iken Yahya bin Halid (Bermekî) vasıtasıyla Müslüman olarak onun cemaatine

²² Şeyh Saduk, II, s. 524-526.

katıldı. Ama Fazl'ın babası Sehl'in Mehdî Abbasî vesilesiyle Müslüman olduğu söyleniyor.

Me'mun, hilafet makamına oturduktan bir gün sonra Fazl, kendisiyle birlikte oturanlara şöyle dedi: Benim yaptığım işle Ebu Müslim'in yaptığı iş arasında ne gibi bir fark görüyorsun?

Şöyle cevap verildi: O, hilafetin bir kabileden bir kabileye geçmesini sağladı. Sen ise bir kardeşten başka bir kardeşe geçmesine vesile oldun. Bu iki arasındaki farkı sen daha iyi biliyorsun.

Fazl dedi ki: senin değdin gibi değil. Ben de hilafeti bir kabileden başka bir kabileye geçireceğim. Daha sonra Fazl, Abdullah Me'mun'un kardeşi Mu'temen yerine İmam Rıza'yı veliaht tayin etmesini sağladı.²³

4. Abdullah Me'mun Ebu Talib soyundan bazılarının Medine'den getirtti. Aralarında İmam Rıza da bulunuyordu. Celudî olarak tanınan kişinin önderliğinde Abdullah Me'mun'a getirilirler. İmam Rıza bir eve diğerleri ise başka bir eve yerleştirildi. Abdullah Me'mun ona tazim ve ikramda bulundu. Daha sonra şöyle söyledi: Ben hilafetten kendimi azledip seni geçirmek istiyorum. Bu konudaki görüşün nedir? İmam Rıza bunu kabul etmeyerek şöyle söyledi: Bu sözlerinden dolayı senin Allah'a sığınmanı diliyorum. Ve bunu birin işitmesinden...

Daha sonra Abdullah Me'mun ona bir mektup gönderdi: Eğer sena yaptığım tekliften imtina edersen muhakkak veliahdım olmayı kabul edeceksin. İmam Rıza bundan da şiddetle kaçındı. Bunun üzerine Abdullah Me'mun onu çağırttı. Fazl bin Sehl, Abdullah Me'mun ve ondan başka kimsenin bulunmadığı bir mecliste İmam Rıza'ya şöyle söyledi: Ben, boynumda olanı senin boynuna geçirip Müslümanların üzerimde olan emrini sana bırakmayı uygun buldum. Rıza ona dedi ki: Allah Allah! Ey müminlerin emiri benim buna ne takatim ve ne de kuvvetim vardır. Abdullah Me'mun: Ben de seni veliahdım olarak atadım. İmam Rıza dedi ki: Beni bu işi kabul etmeyeceğim için bağışla. Bunun üzerine Abdullah Me'mun onu menetmek için tehditkâr bir şekilde: Ömer bin Hattab aralarında deden Ali bin Ebi Talib'in de olduğu

²³ Şeyh Saduk, II, s. 536-538.

şura teşkil etti. Şuradan çıkacak karara muhalefet edenlerin boyunlarının vurulmasını emretti. Senden teklifi kabul etmeni istiyorum. Bundan başka bir seçenek de görmüyorum. Rıza ona şöyle söyledi: İstedğin veliahtlıkta sana şu şartlarla icabet ediyorum. Bir emirde veya nehiyde bulunmam. İftâ ve kazaya karışmam. Birini azletmem veya bir göreve getirmem. Cari bir kanunu değiştirmem. Abdullah Me'mun bu şartların tümünü kabul etti.²⁴

5. Şerif bin Ebu Muhammed bana haber verdi; Dedem Musa bin Seleme bana bahsetti; Dedi ki: Muhammed bin Cafer ile Horasan'da idim. Bir gün Züriyaseteyn (Fazl bin Sehl)'in şu şekilde konuşarak çıktığını gördüm: Çok garip! Gerçekten de çok garip! Bana ne gördüğümü sorun.

Dediler ki: Allah seni ıslah etsin! Ne gördün?

Dedi ki: Emirilmüminin'in Ali bin Musa'ya şunu söylediğini gördüm; benim boynum üzerinde olanı senin boynun üzerine kılıp, müminlerin işlerini sana bırakmak istiyorum.

Ali bin Musa'nın da şunu söylediğini gördüm;

Ey emirilmüminin! Buna takat ve kuvvetim yok. Bundan daha kayıp bir halde olan hilafet görmüş değilim. Emirilmüminin, onu bırakıp Ali bin Musa'ya veriyor, Ali bin Musa da kabul etmeyip kaçınıyor.²⁵

6. Hulefa devrinden ahhâr ve siyer ravilerinden bir gurup zikreder: Abdullah Me'mun, (hilafet) işi(ni) Rıza'ya akdetmek istediği zaman Fazl bin Sehl'i ihzar edip niyetini bildirdi. Ve ona kardeşi Hasan ile meşveret etmesini söyledi. İkiisi onun huzurunda toplandı. Hasan bu işin büyüklüğünü ve kendi ehlinden çıktığı takdirde ne olacağını ona tarif etti.

Me'mun dedi ki: Ben Allah'a şu ahitte bulundum; Eğer hal' edilen (Emin)'e karşı zafer elde edersem hilafeti Taliboğullarının efdaline vereceğim. Ve o (Ali bin Musa Rıza) en afdalidir.

²⁴ İrbilî, III, s. 69–70.

²⁵ İrbilî, III, s. 70.

Fazl ve Hasan onun bu işteki azmini görünce muarazadan vazgeçtiler. Abdullah Me'mun onları Rıza'ya gönderdi. O ise bundan imtina etti. Onlar ise o cevap verene kadar vazgeçmediler. Abdullah Me'mun'a dönüp onun müspet cevabını bildirdiler. O (Abdullah Me'mun) da saray halkı için Perşembe günü cülus etti. Fazl çıkıp insanlara Abdullah Me'mun'un Rıza hakkındaki görüşünü bildirdi. Onu veliaht olarak atayıp Rıza lakabını verdiğini açıkladı. Ve onlara yeşil elbiseler giymelerini emredip bir sonraki Cuma günü biat merasimine katılmalarını, bir senelik rızıklarını almalarını emretti.

Me'mun ve yöneticiler tabakalarına uygun bir şekilde oturdu. O gün geldiğinde Rıza için iki büyük set yaptırıldı. Rıza elinde kılıç, başında sarık ile karşılarında oturdu. Daha sonra Abdullah Me'mun, oğlu Abbas'a ilk biat eden kişi olması emrini verdi. (Biat işlemi bittikten sonra) Ebu İbad meclisteki Abbasoğulları ve Alioğullarını caizelerini almaları için çağırdı. Caizeler tükenene dek alındı.

Daha sonra Abdullah Me'mun Rıza'ya şöyle söyledi: İnsanlarla konuş ve hutbe ver. O da Allah'a ham ve senada bulundu ve şöyle dedi:

Şüphesiz Resulullah dolayısıyla üzerinizde hakkımız var. Ve onunla sizin de bizim üzerimizde hakkınız var. Eğer siz bizim hakkımızı verirsiniz biz de sizin hakkınızı veririz.

Bu mecliste, Ali bin Musa'dan başka bir şey nakledilmemiştir. Abdullah Me'mun onun adına dirhemler bastırılmasını emretti. Bütün beldelerde Rıza için hutbeler verildi. Ve bu sene Medine'de Abdülcebbar bin Said Resulullah'ın minberi üzerinde hutbe verdi ve duada şunları söyledi: Müslümanların veliahdı, Ali bin Musa bin Cafer bin Muhammed bin Ali bin Hüseyin bin Ali.²⁶

7. İmam Rıza Merv'e varınca Abdullah Me'mun onu çok iyi bir şekilde karşıladı. Ashabının havassını ve büyüklerini topladı. Ve şöyle dedi: Ey insanlar! Ben Abbasoğulları ve Alioğullarına baktım. Hilafet işine Ali in Musa'dan daha faziletli ve hilafete ondan daha layık kimseyi görmedim.

Daha sonra İmam Rıza'ya yönelip şöyle söyledi: Ben kendimi azletmeyi ve hilafeti senin uhdende kılıp sana biat etmeyi uygun gördüm.

²⁶ İrbilî, III, s. 70-71.

Rıza ona şöyle söyledi: Eğer bu hilafet senin hakkınsa ve Allahu Teâlâ onu sana vermişse, Allah'ın sana giydirdiği bu hilafet elbisesini üzerinden çıkarman caiz değildir. Ama hilafet senin hakkın değilse, kendinde olmayan bir hakkı bana verme hakkına sahip değilsin.

Me'mun: Bu işi kesinlikle kabul etmelisin.

Rıza: Bu işi ebediyen itaat ederek yapacak değilim.

İki ay müddetince Abdullah Me'mun bu ısrarından vazgeçmedi. Rıza ise, Abdullah Me'mun'un bu işle kılmak istediği şeye marifetinden, imtina ediyordu. Abdullah Me'mun, onun bu işi kabulünden ümidi kesince şöyle söyledi: Eğer hilafeti kabul etmezsen ve biatimden hoşlanmıyorsan hilafetin benden sonra senin olması için veliahdım ol.

Rıza: Şüphesiz babam babalarından onlarda Emirilmümininden, o da Resulullah'tan haber verdi ki; ben, senden evvel mazlum bir şekilde zehirlenerek bu dünyadan göçeceğim. Benim üzerime semanın melekleri ağlayacaktır. Ve gurbet diyarında Harun Reşid'in yanına gömüleceğim.

Bunun üzerine ağlayan Abdullah Me'mun şöyle söyledi: Ben sağ olduğum halde seni öldürecek ve sana kötülükte bulunacak kimdir?

Rıza: Eğer beni öldürecek kişiyi söyleyecek olsaydım söylerdim.

Me'mun: Sen insanlar senin için “dünyada zahit” desinler diye bu işi kendinden uzaklaştırmak istiyorsun.

Rıza: Allah'a andolsun ki beni yarattığından beri yalan atmış değilim. Ve dünyada dünya için zahitlikte bulunmuş değilim. Ben senin ne istediğini çok iyi biliyorum.

Me'mun: Ne istiyorum?

Rıza: İnsanların “ Ali bin Musa dünyaya karşı rağbetsiz değildir, ancak dünya ona karşı rağbetsizdir. Hilafete ulaşmak için veliahtlığı hırsıyla nasıl kabul ettiğini görmüyor musunuz?” demesini istiyorsun.

Me'mun öfkelenerek: Sen sürekli olarak bana, benim hoşlanmadığım şekilde davranıyorsun. Galiba benim kudretimden korkmuyor ve kendini de güvende sanıyorsun. Allah'a andolsun ki, veliahtlığı kendi isteğiyle kabul etmek zorundasın. Yoksa seni onu kabule mecbur ederim. Eğer kabul edersen ne âlâ, ama kabul etmezsen boynunu vurdururum.

İmam Rıza: Allahu Teâlâ (göz göre göre) kendimi ölüme atmaktan beni nehyetmiştir. Eğer durum bundan ibaretse kendi görüşüne uygun olanı yap. Ben bunu kabul ederim. Ama hiçbir atama ve azletme işine karışmam ve hiçbir sünneti de bozmam. Sadece uzaktan uzağa yol göstericilikte bulunurum.

Bunun üzerine Abdullah Me'mun, istemediği halde bu şartlarla İmam Rıza'yı veliahtlığa tayin etti. Sonra ellerini semeye kaldırıp şunları söyledi: Ey Allahım! Sen zor ve hoşlanmadığım bir durumda olduğumu bilmektesin. Peygamberlerinden Yusuf ve Danyal'ı yaptıklarından sorumlu tutmadığın gibi beni de sorumlu tutma. Zira onların her ikisi de zamanlarının isyankârlarının yöneticiliğini kabul etmişlerdi. Ey Allahım! Senin ahdinden başka ahit yoktur. Ve senin yönetiminden başka yönetim yoktur. Senin dinini ikameye ve nebinin sünnetini ihyaya beni muvaffak kıl. Şüphesiz sen, dost ve yardımcısın ve en iyi dost ve en iyi yardımcısın.

Ve imam, Abdullah Me'mun'un veliahtı olmayı hüzünlü bir halde kabul etti.²⁷

Benzer rivayetleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bu kadarı meselenin izahı için yeterlidir. Tüm bu tarihi rivayetler bir araya getirildiğinde yukarıda sorulan soruları hatırlamak gerekiyor. Bunlardan biri Abdullah Me'mun veliaht meselesinde samimi olup olmadığıdır.

Yukarıda sıralanan rivayetlerin *altıncısında* Abdullah Me'mun'un bu işe Emin ile mücadelesinde zaferle çıkması sonucunda hilafeti ümmetin efdaline vereceğine dair bir olay aktarıldı. Şîî âlimlerinden Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid'in bu görüşü tercih

²⁷ Kummî, II, s. 371–373.

etmişlerdir. Onlara göre Abdullah Me'mun, halisane duygular ile Ali bin Musa'yı kendi veliahdı olarak atadı. Ama gelişen olaylar ve meydana gelen karışıklıklar onu Ali bin Musa Rıza'yı zehirlemesine yol açtı.²⁸

Ayrıca rivayetlerin bazısında veliahtlık meselesinin Fazl bin Sehl'den çıktığı gibi bir durum da söz konusudur. Nitekim Fazl, Ali bin Musa'nın veliaht atanmasından sonra ona bir tebrik mektubu gönderdi. Bu mektubunda onun veliaht atanmasında çaba sarf ettiğini dile getirmiştir.²⁹

Ancak daha evvel değinildiği gibi Fazl bin Sehl'in gizli işler çevirdiğini Abdullah Me'mun'a haber veren bizzat Ali bin Musa Rıza idi.³⁰ Bu ve bu rivayeti nakzeden rivayetlerin bulunması da bu ihtimalin pek de kuvvetli olmadığını göstermektedir. Zira yukarıda zikredilen rivayetlerin altıncısında Hasan ve Fazl kardeşlerin Abdullah Me'mun'u bu işten vazgeçirmeye çalıştığı, Abdullah Me'mun'un ise ısrarına devam ettiği müşahede edilmektedir.

Yukarıdaki rivayetlerin çoğunda Abdullah Me'mun'un veliahtlık meselesinde ısrarcı olduğu Ali bin Musa Rıza'nın ise bu ısrar ile orantılı bir isteksizliğine rastlanmaktadır. Bu bazı ipuçlarına ulaşılmasını sağlayabilir. Abdullah Me'mun'un bu ısrarı samimi olsaydı Ali bin Musa Rıza teklifi kabul edilecekti. Ve bu işten kaçınmasına bile gerek kalmayacaktı. Bunların yanında Abdullah Me'mun, veliahtlıkta gösterdiği ısrarı neden hilafette göstermedi. Öyle ki Ali bin Musa Rıza'yı veliahtlığı kabul etmemesi mukabilinde öldüreceğini söylemekten çekinmedi. Eğer onu gerçekten hilafet makamında görmek isteseydi aynı tehdide başvurup pekâlâ onu bu makama geçirebilirdi.

O halde Abdullah Me'mun'un Ali bin Musa Rıza'yı veliaht olarak atamasında gözettiği bazı hedef ve çıkarları vardı. Aşağıda bu hedeflerin ne olduğu/olabileceği üzerinde durulacaktır.

²⁸ Mutahhari, a.g.m.

²⁹ Kazvinî, III, s. 425.

³⁰ Taberî, V, s. 144; İbnü'l-Kesir, X, s. 248–249.

3. ABDULLAH ME'MUN'UN ALİ BİN MUSA RIZA'YI VELİAHT ATAMADAKİ HEDEFİ

Abdullah Me'mun, yukarıda da açıklandığı gibi Ali bin Musa Rıza'yı veliaht atamak istemiştir. Acaba Abdullah Me'mun bu işi, plan ve programsız mı gerçekleştirdi? Hilafet makamını Abbasî hanedanından çıkarma girişimi, sadece Ali bin Musa Rıza'nın ümmetin en faziletli şahsı olduğuna bağlamak doğru olur mu? Doğru olmayacaksa o halde Abdullah Me'mun neden böyle bir girişimde bulundu? Aşağıda Abdullah Me'mun'un, Ali bin Musa Rıza'yı veliaht atamasında gözettiği muhtemel maksat ve hedefler üzerinde durulacaktır.

1. Ali bin Musa Rıza'dan gelebilecek bir tehlikenin önüne geçmek. veliahtı kıldığı Ali bin Musa Rıza'yı kendi sarayında göz hapsinde tutarak dışarıyla bağlantısını aşgari düzeye tutmak. Ona dair her türlü haberi de casuslar aracılığıyla haber almak.

2. Göz hapsinde olması nedeniyle dışarıda bulunan Ali bin Musa Rıza taraftarlarının başıboş bırakmak.

3. Ali bin Musa Rıza'yı veliaht tayin ederek hilafet topraklarının çeşitli merkezlerinde gerçekleşen Alioğulları ayaklanmalarının önüne geçmek. Abdullah Me'mun, “الرضى من آل محمد / Muhammed âlinden razı olunmuş kişi” için ayaklanan Alioğullarına asla itiraz edemeyecekleri bir veliaht verdi ve onu tarihi serüvenine uygun olarak “Rıza” diye adlandırdı. Bununla da razı olunan kişinin kendi mülküne ortak olduğunu simgesel olarak göstermeye çalışan Abdullah Me'mun, isyancıları hilafete (görünüşte) ortak ederek ayaklanmaları akıllıca bastırdı. Bundan böyle Alioğulları pay sahibi oldukları ve sahibi olacakları bu makama isyan etmekten kaçınacaklardı.

4. Hilafet mücadelesinde kardeşinin ölümüne neden olan Abdullah Me'mun, aslında hilafette gözü olmadığını göstermeye çalıştı. O, yaptıklarıyla sadece ümmetin en faziletlisini hilafet makamına geçirmeye çalışmıştı.

5. Abdullah Me'mun, Ali bin Musa Rıza'ya karşı sarayda bizzat kendi denetimi altında ilim meclisleri düzenleyerek onun ulema ve halk arasındaki itibarını düşürmeye çalıştı.³¹

6. Abdullah Me'mun, bazen de imamet ve efdaliyet konularında muhaliflerle tartışarak Ali bin Musa Rıza'yı yanına çekip ona yakınlaşmaya uğraştı. Bu şekilde kendinin Alioğullarına ne kadar yakın olduğunu ispatlamaya çalıştı; önderliği onların hakkı olarak tanıdığını gösterdi.³²

7. Ali bin Musa Rıza'yı veliaht tayin ederek halka onun da dünyaya ilgi gösterdiğini ispatlamak Abdullah Me'mun'un hedefleri arasındaydı. Böylece insanların ona besledikleri duygu inanç ve güvenleri yok olacaktı.³³ Halkın gözünde bir nevi uzaklaşılması gereken pislik olarak bilinen hilafet ve siyasete, takvalı ve nefisini arındırmış bir insanı dâhil etmek, Ali bin Musa Rıza'nın etki ve nüfuzunun azalmasına sebep olacaktı. Ali bin Musa Rıza gibi zühtte öncü birinin özellikle de Abbasilerin kurmuş oldukları bir hilafetle işbirliğinde bulunması ve ona dâhil olması Ali bin Musa Rıza'nın makam ve mevkisini indirgeyebilirdi.

8. Abdullah Me'mun, Ali bin Musa'ya muhabbetleri bulunan Horasan halkının desteğini sağlamaya çalıştı.

9. “Alioğulları hilafete gelirse her şey yoluna girer ve adalet tecelli eder” sözünün aslında gerçekleşmeyecek bir ütopya olduğunu göstermeyi hedefledi. Zira Ali bin Musa Rıza hilafette pay sahibi olmasına karşın bu ümitler gerçekleşmedi.

10. Eğer Ali bin Musa Rıza veliahtlığı kabul ederse otomatikman Abbasoğulları hilafetinin meşruluğunu kabul etmiş olacaktı. Ali evlatlarının da Abbasi hilafetini resmiyette tanınması gibi büyük bir imtiyazı gerçekleştirmiş olacaktı ki bu da onlar için iki

³¹ Bkz. Şeyh Saduk, II, s. 545.

³² Şeyh Saduk, II, s. 565.

³³ Yukarıdaki rivayetlerde bu minvalde açıklamalar bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Şeyh Saduk, II, s. 641–642.

hanedan arasında süregelen eski ihtilaf ve düşmanlık ister istemez Abbasiler lehine sonlandıracaktı.³⁴

11. Ali bin Musa Rıza bundan böyle ortağı olduğu Abbasi hilafetine çağrıda bulunmak zorunda kalacaktı. Bu da “hilafet Alioğullarına münhasırdır” teorisinin birinci ağızdan iptali olacaktı.³⁵

4. ALİ BİN MUSA RIZA’NIN ABDULLAH ME’MUN’A KARŞI TUTUMU

Me’mun’un hedefleri belliydi. Ve bunlar için, yukarıda açıklandığı şekilde, Ali bin Musa Rıza’yı Medine’den getirtti. Ancak Ali bin Musa için başından beri Abdullah Me’mun’un yanına gitmeye icbar edildiğini dile getirerek kendi rızasıyla bu yolculuğa gitmediğini dile getirmeye başladı. Bu şekilde Abdullah Me’mun niyetini ilk zamanlarda hedefinden saptırmaya çalıştı. Zira taraftarları onun istemeye istemeye bu işe dâhil olduğunu fark edip ona göre davranacaklardı. Nitekim bu işe de yaradı. Dostları arasında aşağıda nakledeceğimiz cümlelerin benzerleri sarf edilmeye başlanmıştı.

“Allah’a andolsun İmam Rıza bu işe kendi isteğiyle girmede. Bilakis istemediği halde Medine’den Kufe’ye, Kufe’den Basra’ya ve oradan Fars’a, oradan da Merve götürüldü.”³⁶

Bu ve benzeri haberlerin yayılması yanında, yukarıdaki rivayetler ışığında, Ali bin Musa Rıza’nın Abdullah Me’mun’un defaaten yazdığı mektuplara olumsuz cevaplar vermesi ve iki ay müddetince onu bekletip teklifini kabul etmemesi niyetinin hilafet veya veliahtlık olmadığını ortaya koydu.

Yine görüldü ki Ali bin Musa Rıza veliahtlığı kabullenişini zorba sultanların sultasından yönetim yetkisini kabullenen Yusuf ve Danyal peygamberlerle kendini özdeşleştirerek, durumun kendi için ne kadar zor olduğunu göstermeye çalıştı. Onlar

³⁴ http://www.islamkutuphanesi.com.turkcekitap/online/8-imam-riza-as_masum-imamlarin-fikri-siyasi-hayati/index.htm (30.03.09 itibariyle) adresinden: Allame Seyyid Cafer Murtaza’nın “İmam Rıza” adlı makalesi.

³⁵ Askarî, a.g.m.

³⁶ Şeyh Saduk, II, s. 527.

gibi kendinin de hayatını korumak ve teklifi reddetmek arasında mecbur kaldığını, bu nedenle kerhen de olsa veliahtlığa evet dediğini yandaşlarına dile getirdi.

Ali bin Musa Rıza'nın Abdullah Me'mun hedeflerinin önünü almak için uyguladığı bir diğer tedbir ise öne sürdüğü şartlardır. O, hiçbir atama, azil vb devlet işlerine karışmayarak kendinin gösterilmeye çalışıldığı gibi mal ve makama haris bir kişi olmadığı göstermeye çalıştı.

5. ABDULLAH ME'MUN VE ALİ BİN MUSA RIZA ARASINDA ORTAYA ÇIKAN İHTİLAF

Me'mun ve Ali bin Musa Rıza'nın arasındaki ihtilafın aşikâr olmasına iki olayın sebep olduğu söylenilebilir. Bunlardan ilki Abdullah Me'mun'un tertip ettiği ilim meclislerinin birinde gerçekleşti.

Memun bu toplantılarda Ali bin Musa Rıza'yı kısıtlamaya başladı. Abdüsselam Hiravi'den şöyle nakledilmiştir: “İmam Rıza'nın kelamî konularda toplantılar tertiplemediği ve halkı kendi ilmiyle hayran ettiği Memun'a bildirilince Memun, (kapıcısı) Muhammed b. Amr et-Tûsi'yi, halkı İmam'ın toplantılarından dağıtmakla görevlendirdi. Ondan sonra İmam, Memun'un yanından sinirli bir halde ayrılırken onun hakkında beddua ederek şöyle buyurdu:

“Ey yeri ve gökleri var eden, ey sonsuz güce sahip olan Allah, ey değişim ve tebdil mahalli olmayan Allah, ey yüce Allah, namazı kendisine salât ve selamla şereflendirdiğin kimseye selam ve rahmet gönder, bana zulmü reva gören, beni küçük sayan ve taraftarlarımı kapımdan kovan kimseden benim intikamımı al.”³⁷

Diğer olay ise bayram namazının kıldırılması meselesidir. Vakıa şu şekilde anlatılmaktadır: “Me'mun, bayram akşamı geldiği zaman bir kişiyi Ali bin Musa'nın peşine göndererek o hazretten bayram namazını kıldırmasını istedi. Abdullah Me'mun İmamın bizzat hutbe okumasını ve böylece halkın onun veliahtlık makamına atandığından emin olmasını, ilmî ve ahlakî makamını tanımasını, böylece

³⁷ Şeyh Saduk, II, s. 545. Naklettiğimiz Me'mun'a yapılan uzun bir bedduanın son kısmıdır.

kalplerinin kendi devletine ısınmasını istiyordu. İmam bir kişi vasıtasıyla Abdullah Me'mun'a şu haberi gönderdi: "Sen benim bu işe girmek için aramızda belirlediğimiz şartları biliyorsun(öyleyse benden böyle bir istekte bulunman doğru değil)."

Me'mun şöyle cevap gönderdi: "Ben bu vesileyle devlet erkânının, askeriyenin ve halkın Allah'ın sana bahsettiği faziletleri görmelerini ve bu vesileyle sana ısınıp kalplerinin mutmain olmasını istiyorum."

Bu karşılıklı tartışma uzayınca İmam, Abdullah Me'mun'un bu işten el çekmeyeceğini anlayarak şöyle buyurdu: "Ey müminlerin emiri! Eğer beni bu işten muaf tutarsan memnun olurum. Ve eğer bu namazı kıldırmamda yine ısrar edersen bil ki, eğer ben namaz kıldırırsam Allah'ın resulü ve Ali bin Ebi Talib gibi kıldırırım."

Me'mun dedi ki: "Nasıl istersen öyle kıldır." Daha sonra Abdullah Me'mun devlet görevlilerine ve halka sabah erkenden İmamın kapısının önüne gitmeleri için destur verdi. Sabah erkenden kadın, erkek ve çocuklardan oluşan halk topluluğu ve devlet memurları İmamın evinin önünü sardılar. Güneş doğunca İmam gusül abdesti aldı ve pamuktan olan beyaz sarığını başına sardı. Daha sonra sarığın bir ucunu göğsüne doğru sarkıttı. Diğer ucunu ise arka tarafa attı. Paçalarını topladı ve daha sonra yardımcılarını şöyle buyurdu: "Hepiniz benim yaptığım gibi yapın!" sonra eline bir asa alarak evden dışarı çıktı. Biz ise onun etrafındaydık. İmam, pantolonunun paçalarını yarısına kadar toplamıştı. Ve onun üzerinde de toplanmış bir elbise vardı. Bizim aramıza gelip biz de onun önünde yürüdüğümüzde başını göğe kaldırarak "Allahu Ekber" dedi. Biz, yerlerin, göklerin ve duvarların da onunla birlikte tekbir getirdiğini sandık.

Atlı askerler evin dış tarafında güzelce sıraya dizilmişti. Hepsinin elinde askerî silahlar olduğundan görülmeye değer güzel bir manzara oluşturmuşlardı. Biz yalın ayak, sarığın uçları açık, paçalar yukarı doğru toplanmış bir halde İmam ile birlikte dışarı çıktık. İmam kapının çıkışında biraz duraklayarak şöyle buyurdu: "Allahu Ekber, Allahu Ekber, Allahu Ekber..." imam yüksek sesle bu zikri

tekrarlamaaya başlayınca bizler de İmam ile birlikte bayram tekbirlerini getirmeye başladık. Bir anda bütün Merv halkı ağlayarak tekbir seslerini haykırmaya başladı.

İmam bu zikri üç kez tekrarladı. Onu bu halde gören atlıların tümü atlarından inerek ayakkabılarını çıkardılar. Merv şehri bir anda ağlama seslerine boğuldu. Halk gözyaşlarının önünü alamıyordu. İmam on adım yürüyor, daha sonra dörtlü tekbiri okuyordu. Sanki yer, gök ve duvarlar İmam'ın tekbirlerine cevap veriyorlardı.

Halkın bu hali Abdullah Me'mun'a ulaştı. Fazl bin Sehl dedi ki: "Ey müminlerin emiri! Eğer Ebu'l-Hasan (Ali bin Musa Rıza) bu şekilde namaz kılınan yere kadar ilerlerse halk sana sırtını dönebilir ve böylece fitne çıkar. En iyisi sen ondan geriye dönmesini iste." Me'mun memurlarını göndererek İmamdan geriye dönmesini rica etti. İmam ayakkabılarını getirerek giydi ve evine döndü."³⁸

Abdullah Me'mun bu olaydan tehlike sezince anladı ki, Ali bin Musa Rıza onun önceden tasarladığı hedeflerine hizmet etmekten çok durumu onun aleyhine çeviriyordu. Bu nedenle de onun yaptığı her şeyi titizlikle incelemek ve Abdullah Memun'un aleyhinde başlatmak istediği her faaliyeti anında ona haber vermek için gözcüler dikti. Önceden de belirtildiği gibi Memun'un casusları Ali bin Musa Rıza ile ilgili her şeyi Memun'a bildiriyorlardı.³⁹

6. ALİ BİN MUSA RIZA'NIN ÖLÜMÜ

Değinilen konulardan anlaşılmaktadır ki, Abdullah Me'mun Ali bin Musa Rıza'yı Merv'e getirmekten amaçladığı sonuçları elde edemedi. Bilakis olayların istemediği bir minval üzere devam etmesi onun için büyük bir olasılıkla telafi edilemez zararlar bile doğuracaktı. Hilafeti ele almak için kendi kardeşini öldürmekten kaçınmayan ve hilafet kürsüsüne oturmak için nice zahmetlere katlanıp kendi vezirini göz kırpmadan öldüren Abdullah Me'mun, şimdi de hilafetini korumak amacıyla bir başkasını öldürmek için plan yapmaya başlayarak kendine has siyasi oyunlar uygulamaya başladı.

³⁸ Kummî, II, s. 373–374; Şeyh Saduk, II, s. 533–535.

³⁹ Askarî, a.g.m.

Abdullah Me'mun bu işi öyle bir şekilde planlamıştır ki -Sunnî kaynaklar bir tarafa- Şî'î ulemeden dahi Ali bin Musa Rıza'yı Abdullah Me'mun'un öldürdüğüne kani olmayanlar mevcuttur. Bunların başında İrbili gelmektedir. İrbili, *Keşfu'l-Gumme*'de Ali bin Musa Rıza'nın ölümüne dair bazı rivayetleri zikreder. Bu rivayetlerin bazılarında Ali bin Musa Rıza'nın, Abdullah Memun'la özel konuşmalarında ona nasihat ettiği ve Allah'ın azabından sakınmasını istediği, işlediği hatalardan ve yanlış işlerden dolayı onu kınadığı anlatılır. Abdullah Me'mun'un zahirde bu nasihatleri kabul ettiği, ama hakikatte ise Ali bin Musa Rıza'nın bu tutumuna çok sinirlendiği zikredilir.⁴⁰

Başka rivayetlerde ise Sehl kardeşlerin Ali bin Musa Rıza'ya karşı tutumlarından ve Abdullah Me'mun'u ona karşı kışkırtıp aleyhine çalışmalarından; Ali bin Musa Rıza'nın ise Abdullah Me'mun'a bu iki kardeşin sözlerine hiçbir konuda uymaması gerektiğine dair nasihatleri zikredilir. Abdullah Me'mun ise iki kardeşe uyararak Ali bin Musa Rıza'nın katline teşebbüs edip yemeğine kattığı zehirle onu öldürdüğü anlatılır.⁴¹

Sonraki rivayetlerde ise Hint hurması, üzüm ve nar suyuna katılan zehirlerle öldürüldüğü anlatılır.⁴² İrbili, tüm bu rivayetleri anlattıktan sonra kendi görüşünü dile getirmeye başlar. Ona göre Ali bin Musa Rıza'nın ölümünde Abdullah Me'mun'un bir dahli yoktur. Kendiyle aynı kanaatini taşıyan Seyyid Radiyuddin Ali bin Tavus'un bu konuda çokça araştırma yaptığını ve onun da Abdullah Me'mun'un bu işte bir dahli olmadığı tezini savunduğunu söyleyerek görüşünü pekiştirmeye çalışır. Ve bu görüş mukabilinde fikir serdedip Ali bin Musa Rıza'nın Abdullah Me'mun tarafından öldürüldüğü fikrini taşıyanlara cevap verir.⁴³

Ali bin Musa Rıza'nın Abdullah Me'mun tarafından öldürüldüğü tezini savunan Şeyh Müfid'e İrbili şu şekilde cevap vermiştir: Ali bin Musa Rıza'nın Abdullah Me'mun'a Sehl kardeşler hakkında yaptığı uyarıların asılsızdır. Bu

⁴⁰ İrbili, III, s. 74.

⁴¹ İrbili, III, s. 75.

⁴² İrbili, III, s. 75.

⁴³ İrbili, III, s. 76.

nedenle onların Ali bin Musa Rıza'ya karşı Abdullah Me'mun'u kışkırtıp onu zehirletmeleri fikri de ortadan kalkmış olur.⁴⁴

Bunun yanı sıra İrbilî, Ali bin Musa Rıza'nın nasihatlerinden Abdullah Me'mun'un ona karşı kin besleyip zehirlediği fikrinin de zayıf olduğunu belirtir. Zira Abdullah Me'mun, Ali bin Musa Rıza'yı veliaht atadıktan sonra Abbasiler tarafından kendine yazılan eleştirel mektuplara çok ağır hakaretlerle cevap yazmıştır. Ali bin Musa Rıza'ya bu denli saygı duyan birinin onu öldürmesinin mümkün olmadığını söyler.⁴⁵

Sünnî kaynaklara bakıldığında olay hakkında teferruat vermedikleri görülür. Bir kısmı ölümü normal bir ölüm olarak zikrederken diğer bir kısmı zehirlenmeye dair rivayetlerin bulunduğunu kaydeder.⁴⁶

Aslında bu kaynakların daha fazla bilgi vermesini de beklememek gerekir. Zira teolojik olarak aralarından cereyan eden tartışmalar bizlere iki fırka arasında ravilerin güvenilir (sika) olma/olmama tartışmasının bulunduğunu göstermektedir.⁴⁷ Başlangıçta sadece hadis ilmi için söz konusu bu ayrımın sonraları daha şümulü olduğu görülmektedir. Bu nedenle olsa gerek, Sünnî tarih kaynaklarının, Ali bin Musa'nın veliaht tayin edilip hilafetin Abbasî hanedanından çıkarılması, veliaht atanan Ali bin Musa'nın meçhul ölümü hakkında suskun kaldıkları görülmektedir.⁴⁸

Neticede Abdullah Me'mun'un Ali bin Musa Rıza'yı -hangi sebepten olursa olsun- veliahdı olarak tayin ettiği kesindir. Aslında Abdullah Me'mun'un yapmaya çalıştığı şey -sürekli vurgulandığı gibi- bütüncül siyasetine hizmet edecek yeni bir

⁴⁴ İrbilî, III, s. 76.

⁴⁵ İrbilî, III, s. 77.

⁴⁶ Sıddık bin Hasan el-Kannevcî, *Ebcedu'l-Ulûm ve'l-Veşiyu'l-Merkûm fî Beyâni Ahvâli'l-Ulûm*, haz. Abdülvebbâr Zekar, Darul Kutubul İlmiyye, Beyrut, 1978. Bundan sonra Kannevcî; Dımaşkî de ateşli hastalığa yakalanıp öldüğünü zikrettikten sonra zehirlendiğine dair rivayetlerin bulunduğu söyler. Bkz. Dımaşkî, I, s. 6; Zehebî de aynı şekilde zehirlendiğine rivayetler olduğunu belirtir. Bkz. Muhammed bin Ahmed bin Osman bin Kaymaz ez-Zehabî Ebu Abdullah (öl. 748), *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, IX, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1413, s. 393; İbni Hallikan da benzer söylemektedir. Bkz. İbni Hallikan, III, s. 270; Halife bin Hayyat "vefat etti" der ve başka bir şeye değinmez. Bkz. Halife bin Hayyat, I, s. 471; Bağdadî de ölüme normal bir olay gibi yaklaşır. Bkz. Bağdadî, VI, s. 143.

⁴⁷ Tabatabaî, *a.g.e.*, s. 127-129.

⁴⁸ Zehebî, Ali bin Musa'nın veliaht atanıp kısa bir müddet sonra vefatını aktardıktan sonra ondan hadis rivayet edenlere işaret edip bunların sika olmadıklarını dile getirir. Bu da Sünnî kaynakların veliahtlık meselesi ve akabinde gelişen Ali bin Musa'nın ölümünün hakkında suskunlukları hakkında ipuçları vermektedir.

açılımdan ibaretti. Daha önce eşi görülmemiş bir şekilde ihdas ettiği veliahtlık olayı Alioğullarının otoriteye karşı menfi durumlarını değiştirmeyi hedefliyordu. Zira hilafete ve devlet yönetimine ortaklılar.

Bunun yanında Ali bin Musa Rıza'nın dini ve siyasi şahsiyeti göz önünde bulundurulduğunda, bütün iktidarı elinde bulundurmak isteyen halifenin Ali bin Musa Rıza'yı yanında bulundurması anlaşılabilir bir olgudur. Ali bin Musa Rıza için özel ilmi tartışma meclisleri tertip etmesi ve kendinin bu toplantılara iştirakine yukarıda değinildi. Bu şekilde halife, kendi ihtiyarı dışında oluşabilecek dini önderleri saf dışı etmeye çalışmıştır.⁴⁹

⁴⁹ Mihne olayını da aynı bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Diğer ilmi mercilere de Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul ettirmeye çalışarak kendi otoritesinin dışına çıkacak dini söylemleri ortadan kaldırmaya çabalamıştır. Tüm bunlar Me'mun'un iç politikasının bir ürünüdür. Bkz. Gutas, *a.g.e.*, s. 78-85.

IV. BÖLÜM

ME'MUN DÖNEMİNDE KÜLTÜREL VE İLMÎ ÇALIŞMALAR

1. ABDULLAH ME'MUN'UN İLMÎ ŞAHSİYETİ

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Abdullah Me'mun'un ilme ve ilim adamlarına ilgisi emsallerinden fazlaydı. Sadece nakli değil akli ilimlere de merakı bulunmaktaydı. Bunlardan bazı örnekler sunarak ona neden “Âlimlerin Halifesi”¹ dendiğini anlamaya çalışalım.

Bilindiği gibi fıkhıta en zor meselelerden biri ferâiz konusudur. Fıkhın bu dalında mirasın varislere nasıl taksim edileceği ve vârislerin yakınlık derecelerine göre nasıl pay alacakları hesap edilir.

Me'mun bir gün bir grup ilim erbabı ile otururken yanına bir kadın gelmiş ve “*Ey müminlerin emiri! Kocam öldü ve bana miras olarak 600 dinar bıraktı. Bu mirastan bana bir dinar verildi*” şeklinde şikâyette bulunmuştur. Kadının bu şikâyetinden sonra bazı hesaplamalar yapan halife, “*senin payın bu kadardır*” şeklinde cevap verdiğinde mecliste bulunan âlimler onun bu sonuca nasıl vardığını merak etmiştir. Halife buna şu şekilde cevap vermiştir: “*Bu adam iki kız bırakmış.*” Kadın da “*evet*” der. Bunun üzerine Me'mun: “*Mirasın üçte ikilik kısmı olan 400 dinar bunlara kalmıştır. Annesine de altıda biri olan 100 dinar düşer. Karısına da sekizde biri olan 75*

¹ Haddara'nın daha önce geçen eserinin adı. “*Halifetu'l-Âlim*” “Âlimin Halifesi”.

dinar düşer. Allah aşkına cevap ver! Senin on iki erkek kardeşin mi var?” Kadın “evet” cevabını verince, Me’mun “ikişer dinar onlara bir dinar da sana düşer ” demiştir.²

Bir gün Me’mun’un huzuruna bir harici gelir. Me’mun ona, “*seni bize muhalif kılan şey nedir?*” diye sordu. Harici, “*Allah’ın kitabındaki ‘Allah’ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir’ ayeti.*” Şeklinde cevap verince Abdullah Me’mun, “*bu ayetin indiğine dair ilmin bulunmakta mıdır?*” der. Harici, “evet” yanıtını verince Halife Abdullah Me’mun “*Buna delilin nedir?*” diye sordu. O da “*ümmetim icmai*” dedi. Bunun üzerine Me’mun hariciye şu cevabı verdi: “*Ümmetin (bu ayetin) indirilişi hakkındaki icmaına razı olduğun gibi, (benim hilafetim hakkındaki) te’villerine de razı olman gerekir*” şeklinde cevap verince, Harici, “*selam olsun sana ey müminlerin emiri*” deyip oradan ayrıldı.³

Abdullah Me’mun hadis ilminde de geniş bir bilgiye sahip olduğu ve kendisinden hadis rivayet edildiği bilinmektedir.⁴ Bunların yanında şiir, belagat ve edebiyata düşkün olan halifenin kendi de şiirle meşgul olmuştur.⁵

Abdullah Me’mun’un ilme ve öğrenmeye merakı onun ilim meclisleri oluşturması, eski Yunan klasiklerini tercümeyle gayret sarf etmesi onun ilmî şahsiyetinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Şimdi sırasıyla bu konulara değinilecektir.

2. İLMÎ TARTIŞMA MECLİSLERİ

Yukarıda da açıklandığı gibi kendi de ilme ilgi duyan Me’mun, kimi zaman bugünün akademik oturumlarına benzetilebilecek ilmî meclisler oluştururdu. Bu meclislere farklı mezheplerden ve görüşlerden âlimler iştirak eder ve kendilerine sorulan sorulara cevap verip soru sorarlardı. İlmî tartışma meclislerinin konularını çoğunlukla şunlar oluşturmaktaydı: Teşbihin nefyi, büyük günah işleyenlerin cennete girip girmeyeceği, Hz. Ali’nin efdaliyeti, imamet meselesi ve Kur’ân’ın mahlûk olup

² Zehebî, X, s. 277.

³ Suyutî, I, s. 319–320.

⁴ Suyutî, I, s. 329.

⁵ Haddara, *a.g.e.*, s. 99-112. Haddara burada Me’mun bazı şiirlerinden örnekler vermiştir.

olmadığı (Hulku'l-Kur'ân)⁶ meselesi.⁷ Son iki konunun tartışma meclislerinde en çok yer eden konular olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Tartışma meclislerinin tertip edilmesini istediği zaman, halife bunu yanında bulunan âlimlerden birine dile getirir ve o kişi de meclisi oluşturma çalışmalarına başlardı. Bu meclislerin birini o dönemde Kâdiyu'l-Kudât (Kadılar Kadısı) makamında bulunan Yahya bin Eksem tertip etmiş; Bağdat'ın ileri gelen kırk âlimi sarayda toplanmıştır. Anlatının ayrıntılarında saraydaki döşeli bir odaya alınan âlimlere rahat bir ortam sağlanıp yiyecek ve içecek ikramında bulunulduğu anlaşılmaktadır. Katılımcılara kendilerini rahat hissedecek ortam yaratmanın yanında sarık ve mestlerini de çıkarıp rahat bir şekilde mecliste bulunmaları söylenerek bu davranışlarının halife tarafından hoş karşılanacağı belirtilmiştir.⁹

Abdullah Me'mun sarayda tertip ettiği bu ilim meclisleri, kelam, felsefe ve nakli ilimlere bir ivme kazandırmış olmalı. Bu tartışmaların entelektüel hayatı canlandırdığı ve halifenin amacının zaten bu olduğu düşünülebilir. Tartışmalara bizzat katılan Abdullah Me'mun, bu meclisler sayesinde Abbasî entelektüellerinin hangi meseleler hakkında kafa yorduklarını öğreniyordu. Tartışma meclislerinde daha çok kelimî ve felsefî konuların ele alınması ve -aşağıda görüleceği üzere- tercümelerin de bu mevzulardaki yoğunluğu bizlere dönemin entelektüel havasını yansıtıyor diyebiliriz. Bunların yanında Hz. Ali'nin efdaliyeti, imamet meselesi ve Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı (Hulku'l-Kur'ân) vb konulardaki tartışmalar daha ziyade halifenin, başka bir ifadeyle devletin resmi ideolojisini meşrulaştırma şeklinde yorumlanabilir.

⁶ Kur'ân'ın yaratmış olup olmadığı hakkındaki tartışmaları karşılayan kelimî terim. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Hulku'l-Kur'ân", *DİA*, XV. s. 371-375.

⁷ Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesi, Mu'tezile'nin Abdullah Me'mun ile başlayan devletin resmi akide inancını temsil etme girişimi beraberinde gelişen bir durumdur. Buna göre Kur'ân'ın, Allah'ın kelamı olması hasebiyle Allah gibi ezeli olması gerekmektedir. Mu'tezile'nin bu görüşünü devletin resmi ideolojisi haline getiren Abdullah Me'mun, bu konuda ulemaya anlayış göstermedi. Hatta valilere gönderdiği emirlerle ulemanın imtihanlara tabi tutulup Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmelerini istedi. Bu görüşe muhalif ulemanın gerekli cezalara çaptırılmasını edildi. Halifenin ulemayı bu şekilde imtihana tabi tutması sebebiyle kaynaklarda "mihne" şeklinde yer etmiştir. Ayrıntı için bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 104-115. Me'mun, "mihne"yi merkezi otoriteyi güçlendirme bağlamında oluşturduğu bütüncül siyasetinde diğer faaliyetler gibi bir araç olarak kullanmıştır. Bkz. Gutas, *a.g.e.*, s. 101.

⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 100.

⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 99. Burada tartışmaları uzun uzun vermektan kaçındık. Tartışmaların ayrıntıları için bkz. Mustafavî, *A.g.e.*

3. TERCÜME FAALİYETLERİ

İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Müslümanların Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle ilişkileri arttı. Bu etkileşin Müslümanların bu kültürlerle olan meraklarının artmasına neden oldu. Bunun yanında farklı kültürler arasında mevcut tartışmalar Müslüman entelektüellerin inanç sistemlerini savunma girişimini beraberinde getirmiştir. İslam'ı savunmaları kendi dinlerini iyi bilmeleri yanı sıra diğer inanç ve düşünceleri de bir o kadar kapsamlı bilmelerini gerektiriyordu.¹⁰

Bu ve benzeri sebepler tercüme faaliyetlerinin başlamasına neden oldu. Bilindiği kadarıyla tercüme faaliyetlerine teşebbüs eden ilk kişi Emevi hanedanından Halid bin Yezid bin Muaviye (ö.85 /704)'dir. Onun tıp, astronomi ve kimyaya merakı bu konularda yazılmış Grekçe eserlerin tercümesine yaradı. Bu şekilde başlayan tercüme Emevi Halifesi Mervan bin Hakem (684-685) ve bir diğer halife Ömer bin Abdülaziz (717-720) dönemlerinde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleriyle devam etti.¹¹

Abbasilerin, Emevi hanedanını saf dışı bırakıp devletin başına geçmeleriyle Arap düşünce dünyasında büyük bir değişim başladı. Bu büyük ve önemli değişimin en büyük göstergesi Fars, Hint ve özellikle de Yunanca eserlerin Arapçaya kazandırılmasıyla başlayan sistematik ve hızlı bir tercüme hareketidir.¹²

Bu hareketi iki bölümde incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi Me'mun dönemine kadar geçen süreçtir (132–749/198–813). Bu süreç içerisinde yukarıda değinildiği gibi Emevilerin de girişimleri olmuştur. Ancak Abbasilerin gelişi bu hareketi daha da hızlandırıp kurumsallaştırmaya başladı. Birinci ayağın en önemli kesit hiç şüphesiz Halife Mansur (136–158/754–775) dönemidir. Hadis fıkıh ve edebiyata merakı olan Abbasi Halifesi Mansur, Emeviler'in tercüme yelpazesini genişletti. Felsefe, Matematik, Geometri gibi ilimlere merakı bu dallarda tercüme yapılmasına neden oldu.

¹⁰ Mahmut Kaya, "Beytü'l-Hikme", *DİA*, VI, s. 88.

¹¹ Kaya, a.g.m., s. 89.

¹² D. S., Margoliouth (haz.), *The Eclipse of the Abbasid Caliphate Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, Fox, Jones & Co. Kemp Hall Pres, Oxford 1921, s. 105.

Mansur; Süryanice,¹³ Sanskritçe ve Farsçadan yaptırdığı tercümelere için sarayda kütüphane tahsis etti. “Hizânetü’l-Hikme” adını verdiği bu mekân Abdullah Me’mun zamanında kurulan “Beytü’l-Hikme’nin de çekirdeğini oluşturacaktı.¹⁴

Yunanca, Sanskritçe, Farsça ve Süryanice kitapların Arapçaya çevrilmeye başlandığı bu evrenin en meşhur çalışması tercüme faaliyetlerinin önemli ismi İbni Mukaffa’nın “*Kelile ve Dimne*” tercümesidir. Onun tercümelere Arap nesrine tercümelere örnek teşkil etti.¹⁵

Tercüme hareketinin ikinci kısmı ise 198–813 tarihinden itibaren Me’mun ile başlayan süreçtir. Bu dönemin en önemli girişimi Bağdat’ta kurulan ve tercüme faaliyetlerinin merkezini teşkil eden Beytü’l-Hikme (Hikmet Evi)’dir.¹⁶

4. ABDULLAH ME’MUN’UN TERCÜME HAREKETİNİ YENİDEN CANLANDIRMASI

Yukarıda ifade dildiği gibi tercüme hareketinin Abdullah Me’mun’dan evvel geçmişi bulunmaktaydı. Ancak eski canlılığını da koruduğu söylenemezdi. Abdullah Me’mun’un ilme merakı, akılcı yaklaşımı benimsemesi ve felsefeye ilgisi tercüme faaliyetlerini yeniden başlatmasına neden oldu.¹⁷

Abdullah Me’mun’un tercüme faaliyetlerinde daha çok felsefî eserlere önem verdiği gerçeği ile karşılaşmaktayız. Bunun nedeni kaynaklarda halifenin Aristo’yu rüyasında görmesine bağlanmışsa da bu pek gerçekçi bir izah gibi görünmemektedir.¹⁸

¹³ Mutezile, Yunan ve Süryani çevirilerle sıkı bir ilişki içerisindedir. Çevirilerin özellikle Mutezilî düşüncenin gelişiminde etkili olduğuna ilişkin bkz. Osman Aydın, “Süryanî Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu’tezilî Düşünceye Etkisi”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2007/1, C. 6, S. 11, s. 7–33.

¹⁴ Kaya, a.g.m., s. 89.

¹⁵ Margoliouth, a.g.e., s. 107. Tercümede kullanılan teknikler için bkz. Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, Litera Yay., İstanbul, 2005, s. 88-89.

¹⁶ A.g.e., s. 107.

¹⁷ Bozkurt, s. 118.

¹⁸ Kannevci, s. 253. Gutas, Aristo rüyasının tercüme faaliyetleriyle bir ilgisi olmadığını savunmaktadır. Muhtemelen uydurulmuş olan rüyanın dini ve ideolojik politikasına hizmet etmiştir. Bkz. Gutas, a.g.e., s. 97–105.

Bu nedenle tercümede felsefi eserlerin çokluğunu Me'mun mizacına bağlayanlar olmuştur.¹⁹

Kanucî tercüme faaliyetlerine geçmeden evvel bu konuyu tartışıp gereksizliğine dair tartışmalara değinir. Zira Resul'e inen kitapta lafız ve mana itibarıyla ihtiyaç duyulan her şey bulunmaktadır. Kadim kitapların ise vahiy kaynaklı olup olmadıklarının bilenemeyeceğini ve bu nedenle Allah'ın kitabı Ku'ân'ın yeterli olacağını ifade etmektedir.²⁰ Kanucî, eleştirilerine devam ederek Abdullah Me'mun'un halkı fitne, fesat ve zındıklığa sevk ettiğini belirtir²¹ ve kendinden önceki ulemadan da alıntılar yaparak bu hareketin yanlışlığını göstermeye çalışır.²²

İbni Haldun'un meseleye değinişi, ilmî faaliyetlerin devletlerdeki gelişimi hakkında sosyolojik bir yaklaşım sergilemektedir. Ona göre ilimlerin devletlerde revaç bulmaya başlaması bu devletlerin gelişmişlikleriyle ilişkili bir durumdur.²³ Buradan yola çıkarak Abdullah Me'mun döneminin gelişmişlik seviyesinden kaynaklan durumun çeviri hareketine de aksettiği söylenebilir.

Abdullah Me'mun, tercüme faaliyetlerinin gerçekleştiği ve bu hareketi özümsemiş bir toplum içinde yetiştirdi. Önceki sultanların bu faaliyeti desteklemelerinin kuru bir tercüme için olmadığını biliyor, onların tecrübelerini ve bu tecrübelerin sonuçlarını görüyordu. Seleflerinden buna en iyi örnek kuşkusuz Halife Mansur (754-775 /136-158) idi. Mansur, merkezi otoriteyi sağlayabilmek amacıyla Sasanilerin Zerdüştü İmparatorluk ideolojisini sürdürdü. Bir farkla; Zerdüştlük yerine İslam'ı koyarak. Bu şekilde köklü bir geçmişi bulunan ve kadim imparatorlukların varisi

¹⁹ İbni Haldun sebep olarak Abdullah Me'mun'un mizacına işaret eder. Bkz. Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun el-Hazremî, Mukaddimetu ibnu Haldun, I, Darul Kalem, Beyrut, 1984, s. 480.

²⁰ Kannevcî, I, s. 134. 19. yy.da yaşamış bir müellifin bu şekilde düşünmesi bile dönemin insanların ve ulemasının ne gibi fikirlerle bu harekete yaklaştığını daha iyi algılamaya yarayabilir. Aslında bu yaklaşımın kökleri İran'ın fethine kadar uzanmaktadır. Zira fetihden sonra Hz. Ömer'e gönderilen mektupta Farslardan kalan kitaplara ne yapılması gerektiği konusunda danışılmış o da cevaben şunu söylemişti: "Onları suya (veya ateşe) atın. Eğer içlerinde hidayet varsa Allah bizi onlardan daha iyisi ile hidayet etmiştir. Yok, eğer delalet varsa Allah bize yeter". Bunun üzerine Farslardan kalan kitaplar yakılır. Bkz. İbni Haldun, I, s. 480.

²¹ Kannevcî, I, s. 135.

²² Kannevcî, II, s. 528. İbni Teymiyye'nin "Ümmetin içine soktuğu bu işten dolayı Allah'ın, Abdullah Me'mun Abbasi'den gafil olup da ona azap etmeyeceğini sanmıyorum" sözünü nakleder.

²³ İbni Haldun, I, s. 481.

Sasanilerin (226–642) yeni varisi Abbasîler olacaktı. Bunu gerçekleştirmenin yolu da tercüme faaliyetlerinden geçmekteydi.²⁴

Aslında Abdullah Me'mun'un çeviri hareketiyle seleflerinin gerçekleştirmek istediklerini sürdürmeye çalıştı. Her yönetici gibi onlar da meşruiyet araçları aramışlardı. Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin iç savaşı, öyle ihtiyaçlar doğurmuştu ki bu ihtiyaçlara cevap verebilmenin en iyi yolu çeviri hareketinin benimsenip teşvik edilmesi oldu.²⁵

Çeviri hareketinin Abbasî devlet ideolojisini uygulama bağlamında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak çeviri hareketi Abbasî yönetimi için bu denli önemli olsa da yine de bu faaliyetin sadece yönetimden kaynaklanan saiklerle gerçekleştiği tam olarak doğru değildir. Toplumda da tercüme faaliyetiyle karşılanabilecek bir talep/ihtiyaç bulunmaktaydı. Zira zamanla Bağdat'ta faaliyet gösteren bilim adamlarının sayısı artmaya başlamıştı. Bu sayı onların gün geçtikçe kendilerine yeni teorik meşgaleler yaratmasına neden oluyordu. Bu entelektüel canlanmaya yanında Abbasî yönetiminin tercümeğe desteği devam ediyordu. Böylece bu teorik meşgaleler, zamanla tercümelere gereksinim sağladı. Bu gereksinim de felsefi bilimleri kapsar hale geldi.²⁶

Bağdat'ta bilim adamlarının yığılmasının nedeni kuşkusuz bilginlere kurumsal desteğin sağlanmasıydı. Bu sayede alanlarında uzman kişiler Bağdat'a yerleşmeye başladı. Bu bilginler de Arap bilim ve felsefesinin oluşumuna katkıda bulunup, teorik meşgalelerini karşılama amacıyla kendileri de çeviriler yaptırmaya başladı. Bu döngü içerisinde çeviri hareketi kendi kendini sürdürür bir hale geldi.²⁷

Toplum içerisinde çeviri hareketini destekleyen -Abbasî hanedanı haricinde- aileler de bulunmaktaydı. Halife Abdullah Me'mun döneminde bazı zengin ailelerin özel kütüphane kurarak telif, tercüme ve ilmi araştırmalara büyük paralar yatırdığı bilinmektedir. Bunlara verilebilecek en iyi örneklerden biri Şakiroğullarıdır. Şakiroğulları, Beytü'l-Hikme'de bir müddet çalıştıktan sonra ayrılarak kendilerine ait rasathane ve tercüme bürosu kurdular. Bunlara ilave olarak zengin bir de kütüphane

²⁴ Gutas, *a.g.e.*, s. 38-52.

²⁵ *A.g.e.*, s. 108.

²⁶ *A.g.e.*, s. 109.

²⁷ *A.g.e.*, s. 116.

oluşturdular.²⁸ Bu tür aileler yanında saraylıların, Tahir bin Hüseyin gibi askerî sınıfa mensup kişilerin de benzeri çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir.²⁹ Yukarıda ifade edildiği gibi bilim adamlarının kendileri de tercüme faaliyetindeki önemli itici güçlerdendi. Unutulmaması gereken diğer grup ise bizzat mütercimlerdir.³⁰

Tercüme edilecek kitapların çoğu devletin sınırları dışındaydı. Abdullah Me'mun, Bizans'a seferleri sırasında kadim Yunan kitaplarını onlardan talep eder. Ve kendisine Eflatun, Aristo, Sokrat, Oklidis vb. kitaplar gönderilir.³¹ Bunun yanı sıra Abdullah Me'mun'un bu kitapları Rum melikinden mektup vasıtasıyla istediği, melikin önce karşı gelse de halifenin sefer hazırlığına girişmesi üzerine kitapların verildiği de söylenmektedir.³²

Çeviri, direkt Grekçeden Arapçaya yapıldığı gibi, Grekçeden önce Süryaniceye ve Süryaniceden Arapçaya şeklinde de gerçekleşmekteydi.³³ Grekçe, Süryanice, Sanskritçe dillerinde yazılmış antik eserlerin bu şekilde tercüme dilmesiyle büyük bir kültür intikalinin de gerçekleştiği söylenebilir. Tarihin en büyük kültür intikaline sebep olduğu kabul edilebilecek bu tercüme hareketi, Budist Sutraların Çince'ye ve Arapça eserlerin Latinceye çevrilmesiyle gerçekleşen intikallerle kıyaslanabilir. Mukayese neticesinde, hem nicelik ve hem de nitelik açısından bu harekete nazaran kapsamlarının daha dar olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.³⁴

Beytü'l-Hikme gibi bir akademide Huneyn ibni İshak misali mahir mütercimler yetişti. Theofrastos, Öklides, Batlamyus, Dioscorides, Calinus vb. müelliflerin başyapıtları tercüme edildi. Bu eserlerin, Grekçe ve Süryanice asıllarına uygun bir şekilde yapılan tercümeleri sayesinde Arapça, dünyanın en önemli bilim dili haline geldi ve bu özelliğini uzun bir süre muhafaza etti.³⁵

²⁸ Enver Demirpolat, "Benü Musa (Şakiroğulları)'nın İlmî ve Felsefî Etkinlikleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (2004) s. 72.

²⁹ Gutas, *a.g.e.*, s. 125–130.

³⁰ *A.g.e.*, s. 131.

³¹ Kannevcî, I, s. 179.

³² *A.g.e.*, II, s. 528; Muhammed bin İshak Ebu'l-Ferec en-Nedim, *el-Fihrist*, Daru'l-Marife, I, Beyrut 1978, s. 339. Kaynakların, kitapların verilmeyişini sefer hazırlığına sebep olarak göstermeleri tercüme edilecek kitapların Me'mun için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir.

³³ İbnü'n-Nedim, I, s. 382–384.

³⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Aklı İlimlerin Tarihi ve Esasları*, İnsan Yay., İstanbul 1989, s. 12.

³⁵ Nasr, *a.g.e.*, s. 12.

5. BEYTÜ'L-HİKME

Yukarıda hakkında bilgi verilmeye çalışılan tercüme hareketinde hiç şüphesiz Beytü'l-Hikme'nin yeri ve önemi çoktur. "*Beytü'l-Hikme*" (Hikmet Evi)'nin ilk olarak ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Halife Mansur zamanında "*Hizânetü'l-Hikme*" adıyla kurulduğu görüşünün³⁶ yanında, Harun Reşid döneminde yine "*Hizânetü'l-Hikme*" adıyla oluşturulduğuna dair fikirler de bulunmaktadır.³⁷

Anlaşıldığı kadarıyla Abdullah Me'mun'dan evvel tercüme faaliyetlerinin bir müessese çerçevesinde yürütülmesine ilişkin girişimler, onun Beytü'l-Hikme'yi oluşturmasında bir tecrübeyle bu girişimde bulunmasına yardımcı olmuştur. Gerçekten de Abdullah Me'mun'un, eski Cüdişapur Akademisi'ni örnek alarak oluşturduğu³⁸ Beytü'l-Hikme, onun sayesinde Ortaçağın bir bilimler akademisi haline geldi.³⁹

Araştırmalar, Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme'nin saray müştemilatı içerisinde bir bina olduğunu göstermektedir. Beytü'l-Hikme'de müellifler, mütercimler, müstensih ve mücellitler çalışmaktaydı. Tüm bu çalışanların başında "*Sâhibü'l-Beytü'l-Hikme*" unvanlı müdür bulunuyordu.⁴⁰

Tercüme edilen kitaplar burada muhafaza edildiğinden kütüphane işlevi de görüyordu. İlmî tartışmalara da sahne olan Beytü'l-Hikme'de Abdullah Me'mun tarafından her hafta toplantılar tertip edilmekteydi.⁴¹

³⁶ Kaya, a.g.m., s. 89.

³⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 120.

³⁸ Bozkurt, a.g.e., s. 121.

³⁹ Kaya, a.g.m., s. 89.

⁴⁰ Kaya, a.g.m., s. 89.

⁴¹ Bozkurt, a.g.e., s. 121. Beytü'l-Hikme'nin zannedildiği gibi çeviri faaliyetlerinde çok önemli bir yer tutmadığını savunanlar da bulunmaktadır. Bkz. Gutas, a.g.e., s. 59-65.

6. DİĞER İLMÎ FAALİYETLER

Halife Abdullah Me'mun zamanında sadece tercümede değil diğer bazı müspet ilimlerde de gelişmelerin olduğu bilinmektedir. Hiç şüphesiz rasathaneler bunların arasında en dikkat çekenlerden biridir. Astronomi teknolojisinin ve alet edevatının bulunduğu uzay gözlem evleri şeklinde tarif edilebilecek rasathanelerde, astronomiye dair kitapları ihtiva eden bir de kütüphane bulunmaktaydı.⁴²

Abdullah Me'mun Abbasi Devleti'nin dört bir tarafından bilim adamlarını toplayarak, bu bilim adamlarına, Batlamyus ve ondan evvelkilerin yaptığı gibi uzayı gözlemleyebilecekleri aletler yapıp rasathaneler kurma çalışmalarını başlatmalarını emreder. Alınan bu direktife uygun çalışmalar başlar ve Bağdat'ın Şemmasiye adlı mevkiinde 214/829 senesinde rasathane kurulur.⁴³

Bu rasathane İslam dünyasında kurulan ilk rasathane özelliğini taşımaktadır. Rasathanede “*Me'mun'un Astronomları*” diye tabir edilen bilim adamları çalışıyordu. Bunlar arasında şunlar zikredilebilir: Sened bin Ali, Yahya bin Ebu Mansur, Abbas bin Said el-Cevherî, Ebu Abdullah bin Musa el-Harezmi, Abdülmelik el-Merverudî ve Ali bin İsa el-Usturlabî. Ay ve Güneşi gözlemleyen bu bilim adamları bu gözlemlerini *zîc* adı verilen astronomik tablo ve cetvellere yansıtıyorlardı. Bu tablolar halifenin adına hazırladıklarından “*Me'mun Zicleri*” adıyla bilinmektedirler.⁴⁴

Bağdat'ta kurulan Şemmasiye Rasathanesi'nden kısa bir süre sonra yine halifenin emriyle Şam'da rasathane çalışmalarına başlanır.⁴⁵ Böylece Şam'daki Kâsiyun Dağı üzerindeki Deyr Muran mevkiine ikinci rasathane inşa edilir. Kâsiyun Rasathanesi, Şemmasiye Rasathanesi'nden daha fazla geliştirilmişti. Bu rasathanede - batının ancak XVI. yy.da gerçekleştirebileceği- çalışmalar bütün bir yıl sürecek şekilde

⁴² Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2000, s. 98.

⁴³ Kannevcî, II, s. 299-300.

⁴⁴ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 98. İbnü'n-Nedim eserinde rasathane çalışanlarını zikretmektedir. Çalışanların çoğunluğunu Harranlı olarak belirtilmesi Harran'da bulunan bilim adamlarının halifenin çağrısına uydukları izlenimini veriyor. Bkz. İbnü'n-Nedim, I, s. 396.

⁴⁵ Kannevcî, II, s. 300.

yapılmaktaydı.⁴⁶ İslam dünyasının bu ilk rasathaneleri kendilerinden sonra kurulacaklar için hiç şüphesiz örnek teşkil etmişlerdir.⁴⁷

Halife Me'mun zamanında üzerinde önemle durulmuş bilim dallarından bir diğeri ise tıptır. Bu sahada Huneyn bin İshak'ın çalışmaları çok kapsamlıdır. Huneyn, Bağdat'ın en iyi mütercimlerinden biri olmanın yanı sıra en iyi hekimlerden biriydi. Arapça, Grekçe ve Süryaniceye vakıf bu Hıristiyan Arap, Galen ve Hipokrat gibi tıp dehalarından kaliteli tercümeleler ortaya koymaktaydı.⁴⁸

Huneyn, metinleri tek tek tercüme etmenin yanında *Cevâmiu'l-İskenderâniyyûn (İskenderiyyelilerin Eserleri için Toplu Özet)* şeklinde hazırladığı tercümelerle de toplu eserleri Arapçaya kazandırarak tıp eğitiminin gelişmesine katkı sağladığı bilinmektedir. Başarılı bir hekim olan Huneyn'in telif eserleri de bulunmaktadır. *Kitabu Aşr Makâla fi'l-Ayn (Göz Hakkında On Makale)* gözün anatomik çizimlerini barındıran en eski sistematik oftalmoloji risalesi olarak bilinmektedir. Diğer eseri de *Kitâbu Mesâili fi'l-Ayn (Gözle İlgili Meselelere Dair Kitap)* adındaki oftalmoloji kitabıdır.⁴⁹

Huneyn'in çağdaşları Kindî ve Sabit bin Kurra'nın da başarılı birer hekim oldukları anlaşılmaktadır. İlki tıpla ve özellikle de eczacılıkla uğraşırken, Sabit bin Kurra da içinde çiçek ve kızamık hastalıklarının tasviri bulunan *Tezkere* adlı eseri telif etmiştir.⁵⁰

Tüm bunlara ilave olarak hendese,⁵¹ mantık,⁵² dallarında da çalışmalar ve tercümeler yapılmış, halifenin emriyle Arapçaya dair eserler de telif edilmiştir.⁵³

İlmî çalışmalara büyük önem veren Abdullah Me'mun sayesinde hilafet makamının önceki Emevî ve Abbasî halifelerinin başaramadığı düzeyde entelektüel bir

⁴⁶ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 98–99. Ayrıca İslam tarihinde rasathaneler ve özelliklele astronomi ile ilgili ayrıntı için bkz. Nasr, *a.g.e.*, s. 98-134; Yavuz Unat, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik, Makeleler*, Yavuz Unat (ed.), Lotus yayınları, Ankara 2008, s. 181-198.

⁴⁷ Dımaşkî, Şerefüddeve'nin Me'mun'u örnek olarak rasathane kurduğunu zikreder. Bkz. Dımaşkî, II, s. 91.

⁴⁸ Nasr, *a.g.e.*, s. 175.

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ *A.g.e.*, s. 176.

⁵¹ Dımaşkî, I, s. 341.

⁵² İbnü'n-Nedim, I, s. 382–383. Ayrıca bkz. İbrahim Çapak, "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 / 2004 s. 25-42.

⁵³ Bağdadî, XIV, s. 149.

görünüm kazandığı söylenebilir. Tercüme faaliyetleri sayesinde İslam dünyasında daha önce görülmemiş bir şekilde felsefî ve kelimâ tartışma ve araştırmalar başladı. Bu anlamda Abdullah Me'mun zamanında gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerin önemi kabul edilmelidir.

SONUÇ

Abdullah Me'mun, Harun Reşid'in büyük oğlu olmasına rağmen tahtın ilk halefi ilan edilmedi. Ancak annesinin Abbasî olması nedeniyle birinci veliaht olarak tayin edilen Muhammed Emin'in liyakatsizliğini anlayan Harun Reşid, Abdullah Me'mun'un tahtı ele geçirme yolunda gerçekleştireceği mücadelede, fark ettirmeden onun yolunu açtı.

Abdullah Me'mun'un Muhammed Emin'le giriştiği mücadelede en büyük avantajı Fazl bin Sehl, Tahir bin Hüseyin ve Herseme bin A'yen gibi becerikli ve tecrübeli kumandanları sahip olmasıydı. Belki de bunlardan daha önemlisi Horasan ahalisinin ona mutlak itaati idi. Bunları iyi değerlendiren Abdullah Me'mun kardeşine karşı üstünlük sağladı.

Horasanlıların sadakati, Abdullah Me'mun'un, önceki Abbasî halifelerinin başkent olarak tespit ettikleri Bağdat'tan devleti yönetmesini engellemiş olacak ki, devlet idaresini Merv'den sürdürdü. Ancak bu tercih, Bağdat halkı, özellikle de Abbasî hanedanı tarafından iyi karşılanmadı. Bu durumda Abdullah Me'mun'un geri adım atması gerekirken, o aksi bir istikamette yol almaya devam etti. Me'mun, ümmetin en faziletli şahsı olarak tarif ettiği Ali bin Musa Rıza'yı veliaht atayarak hilafetin Abbasî Hanedanından çıkarılmasına karar verdi. Bu nedenle Bağdat'ta meydana gelen karışıklıklardan veliahdı tarafından uyarılana dek haberdar olmadı.

Aldığı habere göre veziri Fazl bin Sehl ondan gizli faaliyetlerde bulunuyor ve halifeyi bazı durumlardan haberdar etmiyordu. Bunların başında Bağdat'ta patlak veren isyanlar sırasında Abdullah Me'mun'un azledilmesi gelmektedir. Abdullah Me'mun, derhal yola koyuldu. Yolculuk esnasında hem Fazl bin Sehl'i ve hem de veliahdı Ali bin Musa Rıza'yı öldürttü.

Ömrünün sonlarına yakın dış ilişkilere ağırlık veren Abdullah Me'mun, Bizans'a karşı seferler düzenler. Anadolu'da fethettiği bazı kaleler onun Bizans'a karşı başarısı sayılabilir. Bu başarılarını arttırmak isteyen Abdullah Me'mun, düzenlediği yeni bir sefer yolunda ölür.

Bunların yanında onun ilme merakı devletin süregelen siyasi temellerini oluşturma mekanizmasına uyum sağlayınca tercüme faaliyetlerini hızlandırdı. İlmî tartışmalar tertip etti, âlimlere Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabullendirmeye çalıştı.

Tüm bunlar dikkatle incelendiğinde Abdullah Me'mun'un başından beri tek bir hedefe doğru yürüdüğü anlaşılmaktadır. Bu hedef Abbasîlerin Halife Mansur ile başlayan merkezi kuvvetini/otoritesini güçlendirmek şeklinde yorumlanabilir. Kardeşini bile bu yolda feda eden Abdullah Me'mun, Abbasîlere hizmette başından beri önde giden İranlı unsurların temsilcisi Fazl bin Sehl'i de öldürdü. Onların dahi Halifenin gücünü gölgeleyecek girişimlerde bulunmalarına izin vermedi. Ama Fazl bin Sehl'in kız kardeşi Boran ile evlenerek siyasi ilişkilerini korumayı da ihmal etmedi.

Ali bin Musa Rıza'yı da veliaht olarak atamasında yukarıda zikredilen birçok hedefi gözetti. Amaç yine aynıydı: merkezi otoriteyi güçlendirmek. Her ne kadar veliaht atama girişimi Abbasî hanedanının hilafeti önce paylaşması ve Abdullah Me'mun'un akabinde Alioğullarına devretmesi şeklinde görünüyorsa da, gerçek bunun çok ötesindeydi. Merkezi otoriteye karşı sürekli ayaklanmalar ve isyanlar gerçekleştiren Alioğulları, otoriteye sözde bir şekilde ortak kılınarak bu isyanlar bastırıldı. Tabii Abbasî hanedanının meseleyi Abdullah Me'mun gibi algılayamadılar. O da veliahtlık meselesinden beklentilerini tam karşılayamadığının farkına vardı. Zira beklentisinin aksine bir durum oluşmuş ve bu kez isyan bayrağını çeken Abbasî hanedanı olmuştu. Bu nedenle metinde, Abdullah Me'mun'un Ali bin Musa Rıza'yı zehirletip öldürdüğüne şüpheyi yaklaşımada.

Abbasî Devleti tarihinin ilk evresini oluşturan erken Abbasî dönemi, devletin kuruluş tarihinden başlayarak onuncu halife Mütevekkil'in (232–247/847–861) tahta geçişine kadar geçen ilk yüzyıllık dönemi kapsamaktadır(132–232/750–847). Abdullah Me'mun, Abbasî devletinin bu ilk evresi içerisinde değerlendirildiğinde babası Harun Reşid'le birlikte dönemin zirvesini temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

BİRİNCİ VE İKİNCİ EL ARAPÇA KAYNAKLAR

Dimaşkî, Abdülhay ibni Ahmed el-Akrî (öl.1089/1678), *Şuzurâtu'z-Zeheb fî-Ahbâri Men Zeheb*, I, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, tarihsiz.

el-Hamurî, Yakut bin Abdullah Eu Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, Daru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz.

Hatib el-Bağdadî, Ahmed bin Ali Ebu Bekir(öl.463/1071), *Târihu Bağdad*, X, Darul Kutubul İlmiyye, Beyrut, tarihsiz.

İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali bin Muhammed (öl.597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, IX, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İbnu'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasen (öl.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, V, Dârul Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

İbinu Haldun, Abdurrahman bin Muhammed el-Hazremî (öl.808/1406), *Mukaddimetu ibnu Haldun*, I, Darul Kalem, Beyrut, 1984.

İbnü'l-Kesir, Ebu'l-Fida İsmail (öl. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, tarihsiz.

İbnü'n-Nedim, Muhammed bin İshak Ebu'l-Ferec (öl.385/995), *el-Fihrist*, Daru'l-Marife, I, Beyrut 1978.

İbnu'l-Tağriberdi, Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf (öl.874/1469), Müessesetü'l-Mısriyye ve't-Terceme ve't-Tibaa ve'n-Neşr, Mısır, tarihsiz.

İbni Babaveyh, Şeyh Saduk, *İmam Rıza'dan Hadis Pınarı*, Ferec Yay., İstanbul. 2002.

İrbilî, Ebilhasen Ali bin İsa Ebilfeth, *Keşfu'l-Gumme fî Marifeti'l-Eimme*, III, Darul Ezva, Beyrut, tarihsiz.

İsfahanî, Ebu'l-Ferec (öl.356/967), *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn*, İntişârâtu eş-Şerifu'r-Radi, Kum, 1426.

Kalkaşandî, Ahmed bin Abdullah (öl.820/1417), *Meâsirü'l-Înâfe fî-Me'âlîmi'l-Hilâfe*, I, Matbaatu'l-Hukumetu'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985.

Kanucî, Sıddık bin Hasan (öl.1307), *Ebcedu'l-Ulûm ve'l-Veşiyu'l-Merkûm fî Beyâni Ahvâli'l-Ulûm*, haz. Abdülvebbar Zekar, Darul Kutubul İlmiyye, Beyrut, 1978.

Kazvinî, Adülkerim Muhammed el-Rafî, “*et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*”, II, haz. Azizullah el-Attardî, Darul Kutubul İlmiye, Beyrut, 1987, IV.

Kummî, Şeyh Abbas, *Munteha'l-Âmâl fî Tevârîhi'n-Nebiyyi ve'l-Âl*, Dârul İslamiyye, Beyrut, 1994.

Nizamülmülk, Hüseyin et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, I, haz. Yusuf Hüseyin Bekar, Dârü's-Sikâfe, Katar, 1407.

Suyutî, Celalaeddin Abdurrahman bin Ebi Bekir (öl.911/1595), *Târihu'l-Hulefâ*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Matbaatu's-Seade, Mısır, 1952.

Taberî, Muhammed bin Cerir Ebu Cafer(öl.310/922), *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1407.

Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub bin Cafer el-Abbasî(öl.294/897), *Târihu'l-Yakubî*, Dâru Sadir, Beyrut, tarihsiz.

Zehebî, Muhammed bin Ahmed bin Osman bin Kaymaz (öl.748/1347), *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, IX, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1413.

TETKİK ESERLER VE MAKALELER

ASKARÎ, Seyyid Murtaza, *Sakîfe*, Merkez-i Ferhengî İntişârât-i Münîr, Tahran, 1385(hicrî-şemsî)

AVCI, Casim, “Abbasî Halifesi Me’mun Döneminde(813-833) Bizansla İlişkiler”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yay., İstanbul, 2008, s. 197-207.

AYDINLI, Osman, “Süryanî Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu’tezilî Düşünceye Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, C. 6, S. 11, s. 7-33.

BAYRAKTAR Mehmet, *İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2000.

BOZKURT, Nebi, “Eman”, *DİA*, XI, s. 75-77.

BOZKURT, Nahide, *Mu’tezile’nin Altın Çağı: Me’mun Dönemi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

-----, “Me’mun”, *DİA*, XXIX, s. 101-104.

-----, “Mehdi-Billah”*DİA*, XXVIII, s. 377-379.

-----, “Mansur”, *DİA*, XXVIII, s.5-6.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Emri bi’l-Ma’ruf Nehiy ani’l-Münker”, *DİA*, XI, s. 138-141.

ÇAPAK, İbrahim, “İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış”,
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 / 2004, s. 25-42.

ÇETİN, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, s. 234–241.

DE LİBERA, Alain, *Ortaçağ Felsefesi*, Litera Yay., İstanbul, 2005.

DEMİRPOLAT, Enver, “Benu Musa (Şakiroğulları)’nın İlmî ve Felsefî Etkinlikleri”,
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9:1 (2004) s. 72.

FERRAND, Gabriel, “Zoot (Zutt)”, *İA*, XIII, s. 624.

GUTAS, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri
Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, Kitapyayınevi Yay., İstanbul, 2003.

HADDARA, Muhammed Mustafa, *el-Me’mun Halifetu’l-Âlim*, Daru’l-Mısriyye li’t-
Te’lif ve’t-Terceme, İskenderiyye, tarihsiz.

HUDARİ, Muhammed, “Hülefâ-i Râşidîn Devri”, ed. Kenan Seyithanoğlu, *Doğuştan
Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, Çağ Yay., İstanbul, 1986, s. 27-268.

İŞILTAN, Fikret, “Taberi”, *İA*, XI, s. 594–598.

KAYA, Mahmut, “Beytü’l-Hikme”, *DİA*, VI, s. 88–90.

KAZICI, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yay., İstanbul, 1991.

MARGOLIOUTH, D. S., (haz.), *The Eclipse of the Abbasid Caliphate Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, Fox, Jones & Co. Kemp Hall Pres, Oxford 1921.

MUSTAFAVÎ, Hasan, *Bahs-i İmamet*, Merkez-i Neşr-i Kitab, Tehran, 1346.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*, İnsan Yay., İstanbul 1989.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Fazl b. Rebî”, *DİA*, XII, s. 274–275.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2005.

-----, *Devletler ve Hanedanlar: İlkçağ ve Asya-Afrika Devletleri*, III, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2005.

SARIÇAM, İbrahim-Mehmet Öz, “Haşim (Benu Haşim)”, *DİA*, XVI, s. 403-405.

STROTHMANN,R.A, “Şia” *İA*, XI, s. 502-513.

TABATABAÎ, Allame Muhammed Hüseyin, *İslam'da Şia*, çev. Kadir Akaras, Abbas Kazımi, Kevser Yay., İstanbul, tarihsiz.

UNAT, Yavuz, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik, Makeleler*, Yavuz Unat (ed.), Lotus yayınları, Ankara 2008, s. 181–198.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Hulku'l-Kur'ân”, *DİA*, XV. s. 371–375.

YILDIZ, Hakkı Dursun, , ”Abbasiler”, *DİA*, I, s. 31–48. 520.

-----, “Babek”, *DİA*, IV, s. 376–377.

-----, “Bermekiler” *DİA*, V, s. 517-

-----, “Emin”, *DİA*, XI, s. 112-114.

-----, “Fazl bin Sehl”, *DİA*, XII, s. 275-276.

-----, “Fazl b. Yahya el-Bermekî”, *DİA*, XII, s. 276.

YİĞİT, İsmail, “Emeviler”, *DİA*, XI, s. 87-104.

ZETTERSTEEN, K.V, “Mutasım”, *İA*, VIII, s. 748-749.

SÖZLÜKLER

el-Mısırî, Muhammed bin Mükerrerem bin Manzur el-İfrikî *Lisanu'l-Arab*, VII, Daru Sadir, Beyrut, tarihsiz

İnternet Adresleri:

<http://www.hawzah.net/hawzah/Articles/Articles.aspx?id=44700>,(03.02.09)

“*Mesele-i Veliahdi-yi İmam Rıza*”

<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=121783>, (29.06.2009)

<http://www.islamkutuphanesi.com.turkcekitap/online/8-imam-rıza-as-masum-imamların-fikri-siyasi-hayati/index.htm>, (30.03.09) ASKARÎ, (Allame Seyyid Cafer Murtaza'nın “İmam Rıza” adlı makalesi.)